

Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700

Et sydjysk sogn før og efter svenskekrigene

AF NIELS JØRGEN POULSEN

Anno 1698 den 13. aprilis havde jeg underskrevet alle de gamle folk, som nogen videnskab havde om stolestaderne i Randbøl kirke, forsamlede fra adskillige steder, eftersom sognet blev ganske øde udi polakkernes tider, og folkene af smitsomme sygdomme bortdøde, og der blev ej, som mig er berettet, prædikedet udi Randbøl kirke i 3 år.

Sognepræst Alexander Jakobsen Falck i kirkebogen

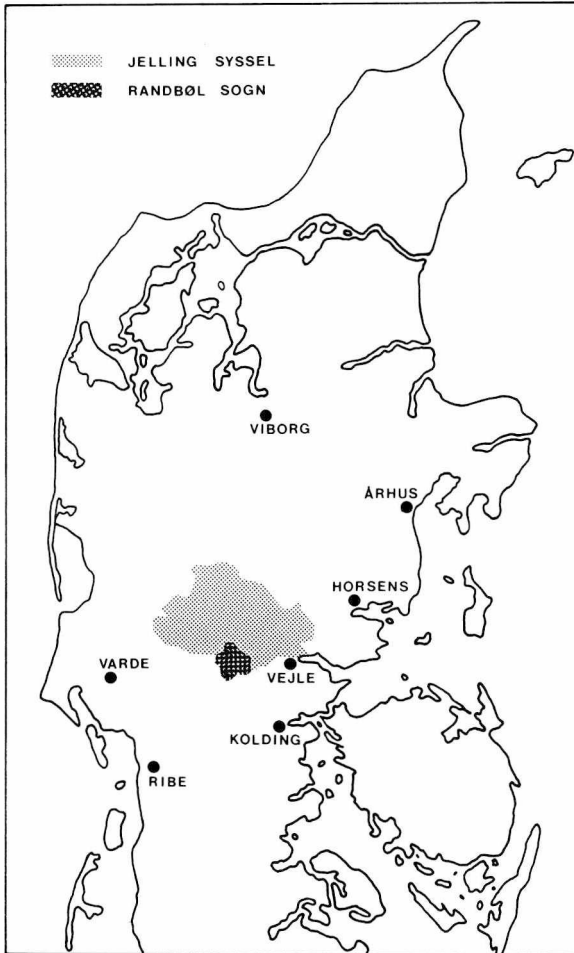
I Danmark øges kilderne til landbefolkningens historie mærkbart omkring år 1600. Lensregnskaberne skattelister gør det fra da af muligt at tegne billedet af bebyggelsens omfang og struktur i store dele af landet, idet skatterne også kaster lys over egne, hvor kronen ikke ejede gods. Denne afhandling¹ er en bebyggelses-historisk punktundersøgelse, der forsøger at klarlægge udviklingen i et enkelt sogn i et begrænset tidsrum, ca. 1570 til 1700.

Valget af lokalitet og tidsafsnit er ikke tilfældigt. Jeg er født og opvokset i Randbøl sogn og har set en udfordring i at skildre følgerne af den katastrofe, der indtraf med svenskekrigene og pesten 1659. Det har været min hensigt at se denne befolkningsmæssige krise i et bredere perspektiv og undersøge forholdene både før og efter. Dog påkalder udviklingen i Randbøl også en mere almen interesse. Sognet ligger i et marginalt dyrkningsområde, hvor sporene efter den senmiddelalderlige krise stadig ses: nær sogneskellet findes tomterne af ikke mindre end fem ødekirker (jfr. sognekortet). Det er fristende i befolkningens tilbagegang i det 17. århundrede at se en parallel til Sortedøden og regressionen i det 14. århundrede. Kildematerialet tillader selvsagt ingen umiddelbar sammenligning; thi medens kilderne flyder rigeligt i det 17. århundrede, så tier de stort set om den skæbne, der overgik egnen i det 14. århundrede.

Afhandlingen bygger så godt som udelukkende på arkivalsk materiale.² Et

1. Afhandlingen er en forkortet udgave af mit konferensspeciale i Historie, indleveret til Københavns Universitet februar 1979. Jeg takker lektor, cand.mag. Karl-Erik Frandsen for den interesse, han har vist arbejdet. I teksten er bibeholdt gårdenes numre, der refererer til et katalog i det utrykte manuskript. Rækkefølgen er den samme som i matriklen 1688, i Vandel dog sognejordebogen 1662.

2. Citaterne er gengivet med moderne skrivemåde og tegnsætning.

Sognets beliggenhed. Dette og de følgende kort er tegnet af Torben Hjelm.

særligt krævende – og udfordrende – arbejde har været analysen af lensregnskaberne skattemandtal, hvor jeg har forsøgt at udnytte pengeskatterne i Koldinghus len 1610-56. Jeg kunne her hente vejledning i Hans H. Fussings studier over Stjernholm len, men Fussing viser ikke skatteyder-kategoriernes fordeling i de enkelte sogne. Efter at afskrivningsarbejdet var afsluttet forelå i april 1978 Bennike Madsens disputats om skatter på landbefolkningen 1530-1660, men heller ikke her har skattemandtalene været forsøgt analyseret i en afgrænset lokalitet. – Et resultat af mine undersøgelser er blevet, at de skatteyndende inderster – i Randbøl sogn – har kunnet betemmes som medbrugere af »dobbeltgårde«.³

3. H. K. Kristensens instruktive artikel »Gårdfællesskab« udkom først efter at manuskriptet var afsluttet; jeg fandt her bekræftelse af min fremstilling af »dobbeltgårdene« og har medtaget artiklen i litteraturlisten.

KAPITEL I. SOGNET

1. Nuværende og tidligere udstrækning

Randbøl sogn i Vejle amt ligger på den jyske højderyg. Hærvejen fra Viborg til Slesvig, »den store landevej« eller »den almindelige landefart« som den kaldes i præsternes indberetninger, løber tæt forbi kirken. Det er et vidtstrakt sogn: i 1960 udgjorde arealet 7272 hektarer, og der var da 1572 indbyggere (1801: 406 indb.).

Sognets grænse mod øst dannes af Vejle å, der udspringer i Engelsholm sø i nabosognet Nørup. Åen slynger sig sydover i en dyb kløft forbi Randbøldal mod Bindeballe, hvor ådalen breder sig ud til et bredt engdrag. Hærvejen markerer nogenlunde skellet mellem det bakkede landskab i øst og de jævne flader i vest, der består af hedesletter med mindre, lave bakkeøer, ofte dækket af flyvesand. På disse sandede jorde ligger den fredede Randbøl hede, som mod sydvest strækker sig ind i Vorbasse sogn i Ribe amt. Mod nord afgrænses sognet af Vandel bæk, der løber mod vest og er den første spæde begyndelse til Varde å. Ved sognets vestgrænse omkring Almstok findes den store Almstok mose.¹

Egnens mange *ødekirker* synes at vise, at sognet oprindeligt havde en mindre udstrækning og kun omfattede den nordøstlige del af det nuværende sogn. De sydvestlige områder må have tilhørt de sogne, der blev nedlagt i senmiddelalderen: Det gamle *Almstok* sogn,² hvis kirketomt ligger i det nuværende Vorbasse sogn kun få hundrede meter fra sogneskellet, *Fitting*,³ hvis nedlagte kirke ligeledes ligger i Vorbasse sogn, samt det tidligere *Karbjerg* sogn,⁴ der deltes mellem Egtved og Randbøl sogne.⁵

Fra omkring 1570 er det overleverede kildemateriale så rigeligt, at det i detaljer er muligt at redegøre for bosættelsens omfang og struktur. Indtil svenskekrigene 1657-60, der satte et afgørende skel i sognets historie, var bebyggelsen samlet i seks landsbyer: *Randbøl* (3 gårde) omkring kirken, *Daldover* (4 gårde med 5 brugere) i det voldsomme terræn syd for Randbøldal, og sydøst i sognet *Bindeballe* (5 gårde med 8 brugere), der tidligere lå ca. 1 km sydligere ved det sted, der endnu kaldes Gårdstederne; hertil hedebyerne *Vandel* (9 gårde med op til 10 eller 11 brugere) og *Almstok* (3 gårde med 6 til 7 brugere) samt *Rybjerg* (8 mindre brug), som blev fuldstændig øde under svenskekrigene. Denne by synes at have ligget ca. 1 km nordvest for kolonien Frederikshåb, som oprettedes i 1760'erne. – Den nærmeste herregård, Engelsholm, lå i Nørup sogn, fire kilometer nordøst for Randbøl kirke.

1. Den geologiske beskrivelse bygger i hovedsagen på Trap: Vejle amt, s. 1108f.

2. Trap: Ribe amt, s. 921.

3. Samme sted. Udgravninger ved Knud J. Krogh, Nationalmuseet, (endnu ikke publiceret) har bekræftet Fitting kirkes beliggenhed.

4. Trap: Vejle amt, s. 1140. Ved Øster Torsted få kilometer herfra har ligget endnu en kirke.

5. Præsteindberetninger til Ole Worm I, v. Frank Jørgensen 1970, s. 199.

2. Administrative forhold

I *retslig* henseende var Randbøl sogn delt mellem *Jerlev* og *Tørrild herreder*, således at Bindeballe, Rygbjerg og Almstok var en del af *Jerlev herred* og *Dalcover*, *Randbøl* og *Vandel* en del af *Tørrild herred*. Det kan ikke afgøres, om sognets opsplitning mellem to herreder⁶ skyldes de ovenfor omtalte sognenedlæggelser, men tanken tør ikke afvises.

Tilhørsforholdet til to herreder betød, at sognefolkene måtte søge to forskellige ting. *Tørrild herredsting* holdtes hver lørdag. Tingstedet lå 1638 på *Balle mark* i *Bredsten sogn*, men var 1686 flyttet til *Sillehus* i *Nørup sogn*.⁷ I *Jerlev herred* sattes retten hver onsdag, vistnok på *Tudved mark* i *Ødsted sogn*.⁸ Fra *Jerlev herred* er bevaret tingbøger fra 1653 og fra *Tørrild herred* fra 1662. En række tingsvidner fra de to ting findes som bilag i lensregnskabernes jordebogs- og skatteregnskaber.

Tørrild og *Jerlev herreder* hørte under *Koldinghus len*, der var et af landets største og fra 1597⁹ omfattede i alt otte herreder, nemlig foruden de to omtalte også *Anst*, *Brusk*, *Elbo*, *Holmans* og *Slavs herreder* samt det store *Nørvang herred*. Som kongens repræsentant var det lensmanden på *Koldinghus*, der administrerede krongodset og gennem sine fogeder opkrævede landgilde af kronens fæstebønder og de faste afgifter af selvejerbønderne. Blev en krongård fæstet bort til en ny mand, betaltes en afgift, »indfæste« eller »stedsmål« til lensmanden. En tilsvarende afgift, »husbondhold« svarede af selvejerne ved generationsskifte. Lensmanden var tillige den, der opkrævede de mange ekstraordinære skatter.

Efter enevældens indførelse omdannedes *Koldinghus len* 1662 til et *amt*. Da krongodset i *Randbøl sogn* var udlagt siden 1651, var det nok mest i forbindelse med opkrævningen af skatter, at sognet havde forbindelse med amtet. Inddrivelsen var overladt amtsskriveren og dennes fogeder. – En undtagelse udgjorde de tre gårde i *Bindeballe*, der 1689 blev udlagt som *ryttergods*, først under 4. jyske regiment og fra 1696 under 2. jyske. Disse gårde var underlagt de pågældende regimentsskrivere.

I *kirkelig* henseende var *Randbøl sogn* annekteret *Nørup præstekald*. Præsten i *Nørup* nød indtægten af annekspræstegården i *Randbøl by* og en trediedel af *tienden* af *Randbøl sogn*. Ved kaldet var tillige en degn.¹⁰ *Kongetienden* (den tidligere bispetiende) gik fra 1572¹¹ til to hørere ved latinskolen i *Kolding*; dog skulle halmen leveres til lensmanden på *Koldinghus*. Den sidste trediedel af *tienden*, *kirketienden*, tilfaldt *Randbøl kirke*.

Frederik II overdrog 1586 patronatsretten over *Nørup kirke* til *Erik Lange* på

6. I *Skibet sogn* (*Tørrild hrd.*) hørte *Nørre Vilstrup*, der ligger syd for *Vejle å*, under *Jerlev hrd.*

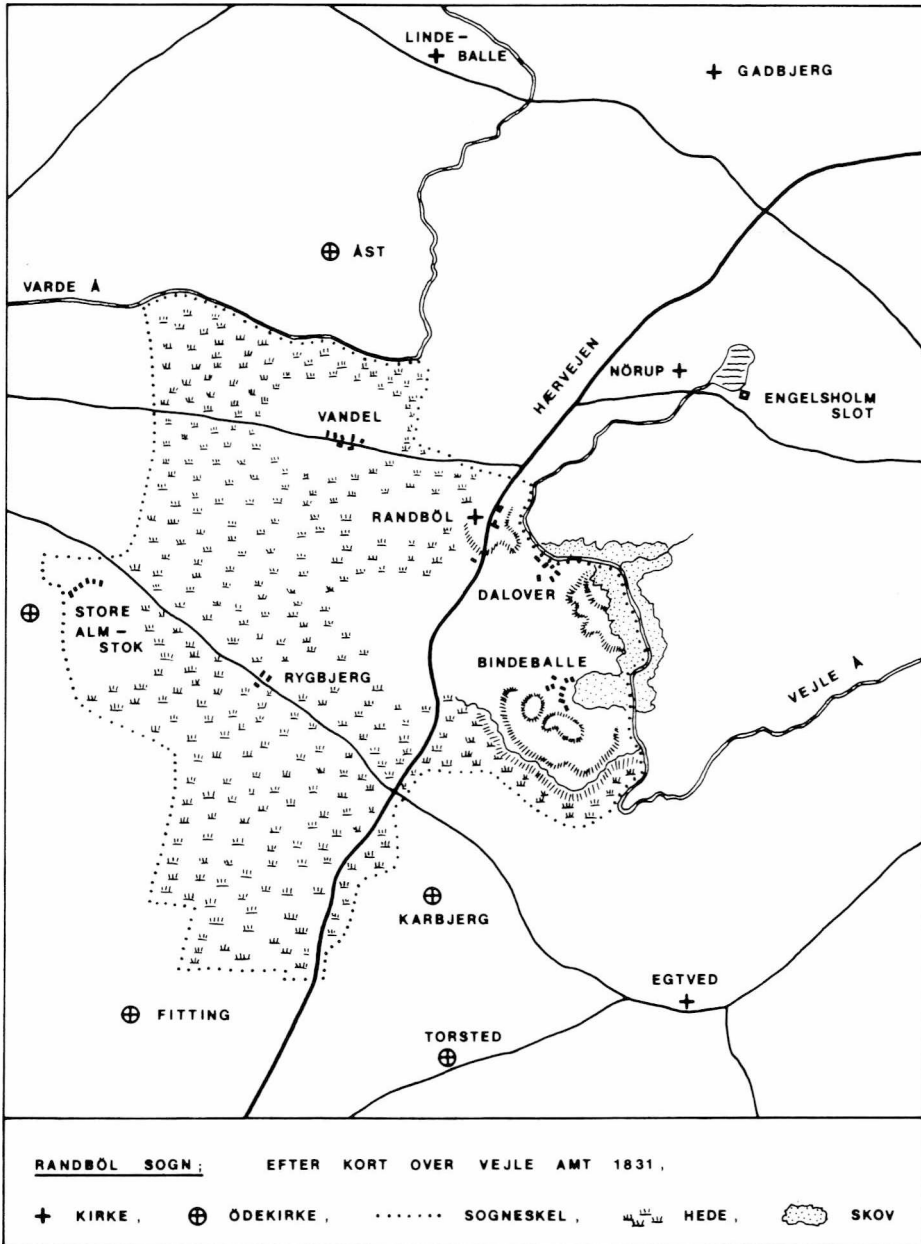
7. *Trap*: *Vejle amt*, s. 1085f.

8. Samme sted, s. 1128.

9. 1588-97 var *Tørrild hrd.* frit forlenet til *Albert Friis* til *Haraldskær*. Fra denne periode er bevaret et skattemandtalt 1595/96.

10. Omtales i præsteindberetning 1649. LA Vib C4-674.

11. *Kanc. Brevb.* 21. marts 1572.

Engelsholm,¹² der herefter frit kunne disponere over dette sogns kirketiende; men i Randbøl forblev kirketienden ved kirken indtil 1721¹³ og forvaltedes som en »selvejende institution« af sognemændene, der gennem de udpegede kirkeværger, almindeligvis to af bønderne, var ansvarlige for at kirken holdtes ved lige og at der førtes tilbørligt regnskab. Sognets beboere har næppe haft indflydelse på besættelsen af præsteembedet.¹⁴

Medens sognepræsten embedsmæssigt var undergivet herredsprovsten for Tørrild herred og biskoppen i Ribe, blev kirkeværgernes regnskaber revideret af *sysselprovsten* for Jelling syssel.¹⁵ Han sørgede for, at kirkens jorder – Randbøl kirke ejede nogle mindre jordlodder i Bredsten sogn – forpagtedes ud på rimelige vilkår og bortfæstede tillige kirkens korntiende (jfr. kap. II,12).

12. Samme sted 9. juni 1586.

13. 17. marts 1721 fik Henrik Brahe til Engelsholm skøde på kirken, som han havde købt på auktion for 493 rdl. Kronens Skøder IV, s. 222.

14. 19. juni 1679 tillod kongen således, at den person, som Preben Brahe kaldte til Nørup, også måtte betjene Randbøl sogn, »såfremt han efter foregående eksamen til prædikeembedet dygtig befindes« (RA, Jyske Registre). Valget faldt på Alexander Jacobsen Falck.

15. Jfr. Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel. Nationalmuseets Arbejdsmark 1980, s. 56-66.

KAPITEL II. KILDEGRUNDLAGET. KARAKTERISTIK OG KRITIK

Uden at kunne drage umiddelbare sammenligninger med andre sydjyske sogne må det overleverede kildemateriale betegnes som rigt. Dette skyldes flere heldige forhold, først og fremmest, at sognet lå ved grænsen af den vildtbane, som Frederik II i 1570'erne lod oprette under Koldinghus. En række mageskifter, indgået mellem kronen og de stedlige godsejere, er bevaret. Lensregnskaberne for Koldinghus len er så godt som intakte fra 1610 til Karl Gustav-krigene, kun afbrudt under Kejserkrigen og Tørstenssonfejden. Der er bevaret akter vedrørende oprettelsen af den nationale milits 1614 og dennes omdannelse 1621, og fra Christian V.s tid findes ud over den store matrikel 1683 en lang række originale præstemandtal.

De foreliggende kilder er forsøgt udnyttet til bunds med visse undtagelser.¹ *Tingbøgerne* fra Jerlev og Tørrild herreder, der er bevaret fra 1653 og 1662 er ikke gennemgået, og heller ikke *markbøgerne* er udnyttet i fuld udstrækning. *Kirkebogen*, der er påbegyndt 1679, er kun brugt til en simpel opregning af døbte og begravede, men den rummer selvfølgelig mange interessante oplysninger om slægtsskab og sociale og moralske forhold, som det ville føre for vidt at udnytte. Indeholdt i kirkebogen findes fra april 1698 et *stolestaderegister* for Randbøl kirke. Dette er en ret enestående kilde,² men optegnelsen er desværre meget inkonsekvent, og det er ikke altid muligt at afgøre om denne eller hin endnu levede 1698.

1. Mageskifter og skøde- og pantebøger

Under Frederik II afrundedes kronens besiddelser, så disse kom til at ligge samlet. Dette skete ved magelæg med adelen ved at tilbytte sig adelsgoods mod lige så godt krongods. Fra slutningen af 1570'erne udkøbte kongen systematisk alle herremænd i området mellem Kolding og Vejle, medens det meste af krongodset i »udeherrederne«, Tørrild og Nørvang, blev afhændet.³ Mageskifterne bredte sig som ringe i vandet og medførte, at endnu mere gods skiftede hænder, indtil alle parter havde opnået de ønskede jorde.

Kopier af *mageskiftbrevene* er indført i Danske Kancellis registre (brevbøger), hvorimod de *originale genbreve*, som kongen modtog, findes i Rigsarkivets samling af adkomstbreve. – Mageskifterne opledes ved hjælp af de trykte Kronens Skøder, som dog kun meddeler gårdenes antal, men herfra kan man gå til de utrykte brevøger, der gengiver brevene i deres fulde ordlyd med bøndernes navne og landgildernes størrelse. I alt ni mageskifter fra årene 1574 til 1593 vedrørte gods i

1. Erik Langes skøde til Knud Brahe på Engelsholm 1594 (omtalt af H. H. Fussing, Herremand og fæstebonde s. 152 og 189) er forgæves eftersøgt. Skødet synes ikke at befinde sig i LA Odense.

2. Registret medtager folk, der forlængst var døde, således en del Rygbjergfolk, som havde været væk siden svenskekrigene – afslører altså en slags historisk interesse.

3. Jfr. Thomas B. Bang: Kronens mageskifter under Frederik 2., H.T. 9r. I, s. 19ff.

Randbøl sogn. Mageskiftebrevene er i mange tilfælde vor ældste kilde til oplysning om gårdenes historie.

Forud for mageskifterne gik en *besigtigelse* af de omhandlede jorde. Her optegnedes den enkelte gårds landgilde og til tider også udsæd og tilliggende af eng og skov. De bevarede besigtigelser findes som indlæg til mageskifterne, kronologisk ordnede (RA Da Kanc B 94). – Der er bevaret seks besigtigelser vedrørende Randbøl sogn, men kun fire giver oplysninger, der går ud over indholdet af mageskiftebrevene.

Ejerskifter er (i den udstrækning, hvor akterne er bevaret) registreret i de trykte Kronens Skøder, hvis kronen var part.⁴ Derimod er det betydeligt sværere at finde frem til de ejerskifter, hvor kronen *ikke* var part. Ved forordningen af 23. april 1632 blev det påbudt at føre pantebøger ved herreds- og landsting, men det er et spørgsmål, i hvilken udstrækning dette blev efterkommet. Af de bevarede *skøde- og pantebøger* fra Viborg landsting, hvor tinglysningen fandt sted, er foreløbigt årene 1624-37 og 1645-52 udgivet. Over landstingets skøde- og panteprotokoller fra 1660 og fremefter er udarbejdet et stednavneregister (på landsarkivet). De få oplysninger om landgilden er alle medtaget i den trykte udgave.

2. *Jordebøger*

En jordebog er en fortegnelse over det under en person eller institution hørende jordegods med angivelse af de ydelser, navnlig landgilden, som brugerne af jorden årligt skulle betale ejeren. Der foreligger en række jordebøger omfattende gårde i Randbøl sogn. De er noget forskellige, da de er opstået under forskellige forhold.

a. *Lensjordebøger* over kronens gods i Koldinghus len indsendt til Rentekammeret i København som *bilag* til lensregnskaberne. I de reviderede lensregnskaber i Rigsarkivet ligger jordebøger fra følgende regnskabsår (fra 1. maj til 1. maj): 1573, 1610-26, 1629-31, 1635-42, 1645, 1650-51 og 1653. – Hertil findes i Danske Kancelli særligt indkaldte bøger for årene 1624 og 1651 og i Rentekammeret for årene 1660, 1661 og 1662. – Af de nævnte jordebøger er den fra 1573 af særlig vigtighed, idet den viser krongodsets omfang før mageskifterne.

b. *Ribe domkapitels jordebøger*. De gårde i Rygbjerg, som tilhørte kapitlet, optræder i jordebøger, som fra tid til anden indsendtes til centraladministrationen: 1618 (Da Kanc B 164(XII)), 1666 og 1669 (Rtk. 214.18 og 22). I Det kgl. Bibliotek (håndskriftsamlingen, Kall 113 fol.) er bevaret en jordebog over kapitlets gods 1605.

c. *Jørgen Brahes arvelod 1616*. I Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn findes under signaturen D II, 33 en jordebog, dateret 10. maj 1616, over Jørgen Brahes (1585-1661) arvepart efter forældrene: herregårdene Hved-

4. Dette gælder også tilbagekøb af udlagt krongods, jfr. de tre gårde i Bindeballe, som Peder Rodsteen 16. marts 1689 tilskød kronen. Derimod registreres krongodsudlæggene ikke.

holm og Engelsholm. Under Engelsholms gods optræder fem gårde i Randbøl sogn.⁵

d. *Jordebøger over Engelsholm 1660-63*. I Rentekammeret (311.40) findes i alt fire afskrifter af jordebøger for årene 1660 til 1663, indkaldt til brug ved forarbejderne til de første matrikler.

e. *Jordebog over Engelsholm 1682*. I Viborg landstings skøde- og panteprotokoller (jfr. kap. II, 1) er under 21. januar 1682 indført en jordebog over Engelsholms gods, da ejeren Preben Brahes arkiv var ødelagt under Hvedholms brand 1681, og nye *adkomstdokumenter* derfor måtte tinglyses.

f. *Sognejordebog 1662*, optegnet af sognepræsten Mogens Jensen. Den tilhører rækken af de jordebøger, der 1661 og 62 indsendtes til Rentekammeret (311.70) til brug ved matrikelforarbejderne. Den er ikke dateret, men er formodentlig afsluttet i januar 1662.⁶

g. *Jordebog for 2. jyske rytterregiment 1696*. Heri er optaget de tre ryttergårde i Bindeballe, som 1696 blev lagt ind under dette regiment (Rtk. 2215.139). Bogen meddeler gårdenes størrelse efter gl. og ny matrikel, besætningernes omfang, – og som noget ret enestående, hvor mange fag huse den enkelte gård bestod af.

Jordebøgerne bør bruges med forståelse for deres funktion i den givne sammenhæng. De er benyttet som *regnskabsbilag* (således lensregnskaberne) og som en slags matrikler (sognejordebogen 1662), men også som aktstykker, der retsligt var ligestillet med *adkomstdokumenter* (Jørgen Brahes arvelod 1616; den indførte jordebog i landstingets pante- og skødeprotokol 1682). Med Poul Rasmussens formulering giver jordebøgerne oplysning om de indtægter, som ejeren *havde ret til at modtage*, ikke om dem, han virkelig modtog.⁷ Bøgerne anfører nemlig ikke afkortninger eller reduktioner i landgilden og heller ikke altid, at en gård var øde.⁸ – I lensregnskaberne opførtes på indtægtssiden summen af de jordebogsindkomster, lenet ville oppebære, hvis alle gårde var ved magt og svarede fuld landgilde, medens restancer og afkortninger til gengæld opførtes på udgiftssiden, bilagt registre over afkortningerne.

De indsendte jordebøger er ofte identiske over et længere åremål. Dette viser, at de mekanisk er blevet skrevet af efter samme bog i skriverstuen på Koldinghus. Derfor må der tages forbehold overfor fæsternes navne, der kan være forældede.

5. I Katalog over Karen Brahes Bibliotek ved Anne Riising (1956) dateres bogen til c. 1600. Dateringen 1616, der findes *inde* i bogen, må være korrekt. På indbindingen står 1617.

6. Sognejordebogen må være indsendt via herredsprovsten. Tre af herredets seks præster afsluttede deres bøger den 22., 24. og 26. januar 1662, de øvrige tre præster har ikke dateret deres.

7. Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, i: Landbohistoriske studier tilegnede F. Skrubbeltrang, 1970, s. 52.

8. Den samme indvending vil formodentlig kunne rettes mod de jordebogsuddrag, der er indført i mageskiftebrevene.

For krontjenernes vedkommende bør man i stedet gå til lensregnskabernes registre over stedsmål og husbondhold. – Den jordebog, som Preben Brahe 1682 lod tinglyse i Viborg, opregner uden videre bemærkninger alle ødegårde i Vandel med navnene på de fæstere, der sad her før Karl Gustav-krigen. Det var den måde, hvorpå ejeren af Engelsholm stadfæstede sin ret til landsbyen – selvom markerne da var sprunget i lyng. – Jordebøgerne bør derfor – når det er muligt – konfronteres med andre kilder: stedsmålregistre, afkortningslister og skattemandtal.

3. Soldaterbønder 1614 og taksering af soldaterhold 1621

Ved oprettelsen af en stående landhær 1614 indsendtes fra lenet et register over de bønder, fortrinsvis selvejere, der var udset til at stille soldater (Da Kanc B 100). Selvejerne opdeles i »jordegne bønder, som er hovedmænd for gårdene« og »halvgårdsmænd og inderster« og viser, at »inderst« her skal forstås som medbrugere af en dobbeltgård.

Ved nyordningen af militsen 1621 blev alle kronens og gejstlighedens bønder (præste-, hospitals- og kanniketjenere) lagt i læg på ni, der tilsammen skulle holde en soldat med årligt 5 mark og 6 skil. (= 106 skil.) til udrustning.⁹ Mindre formuende bønder blev lagt sammen med velstående, og det fastsattes, hvor stor en andel af de 106 skil., den enkelte skulle betale. Disse registre (Da Kanc B 102) er kun bevaret for tre jyske len, heriblandt Koldinghus.¹⁰ Fortegnelsen opregner samtlige sognets gårde med undtagelse af adelens bønder, og det fremgår, hvor mange gårde, der havde to brugere. Ødegårdene er ikke medtaget.¹¹ Af 18 gårde regnedes alle på nær een som hele gårde, og der nævnes ingen boelsmænd. De enkelte gårdes andel i de 106 skil. varierede fra 10 til 14 skil. (halvgården skulle betale 13:2 skil.). Skillingstallet siger dog kun noget om den enkelte gårds relative »godhed« inden for det pågældende læg.

4. Krongodsudlæggene 1650-51

I Danske Kancellis rentekammerafdeling (B 204) findes en række kopibøger og regnskaber over krongods, som med brev af 31. maj 1648 blev udlagt for at afhjælpe rigets gæld. Forud fandt en *taksering* sted, hvor de enkelte krongårdes landgilde blev omregnet til hartkort efter en fastsat skala og derefter vurderet til et bestemt pengebeløb pr. td. hartkorn. Herefter blev godset fordelt mellem rigets kreditorer (bind B, Koldinghus len s. 45-99, underskrevet 12. sept. 1650).

I Randbøl sogn udlagdes foruden krongårdene (heriblandt selvejerne) også de gårde, der før hørte under Kolding hospital, hvorom der ellers ikke haves mange oplysninger siden mageskifterne. Af udlægsforretningens velordnede arkiv frem-

9. Jfr. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Århundrede, 1909, s. 36f.

10. De to andre er Lønborggård og Lundenæs len også i Ribe stift.

11. Jfr. ordonans af 12. april 1621 i: Secher bd. III, s. 645ff.

går bøndernes navne, landgilden (og denne omregnet til tdr. hartkorn) samt vurderingssummen (40 eller 50 rdl. pr. td. htk.) og endelig navnene på de statskreditorer, der fik gårdene overladt.

5. Lensregnskaber 1610-61

Foruden de omtalte lensjordebøger (2.a) indeholder lensregnskaberne flere kildegrupper med oplysninger om *kronens gårde*, til disse blev udlagt 1650.¹²

a. *Registre over stedsmål og husbondhold*, som bønderne ydede ved overtagelse af henholdsvis fæstegårde og selvejergårde. Listerne, der ikke er fuldstændige, indgår i indtægtsregnskaberne og er almindeligvis ordnet herredsvis.

b. *Registre over »avlingspenge«*, en afgift, som kronens bønder siden 1604 skulle yde som afløsning for hoveri til lenets ladegård, Nygård, i Øster Starup sogn. Afgiften beløb sig til 1½ rdl. af hver »hele« gård.

c. *Registre over afkortninger i landgilden* og restancelister med tilhørende tingsvidner. Navnlig registrene over forarmede bønder og deres afkortninger, der af særlige kommissærer blev udarbejdet i efterkrigsårene 1629-31 og 1645/46, er meget oplysende.

6. Lensregnskabernes pengeskatter 1610-56

I tiden indtil enevælden var det lensmandens opgave at opkræve og videresende de såkaldte ekstraordinære skatter. Det drejede sig først og fremmest om lande- eller pengeskatter, men også om korn- og madskatter og fra 1635 »bådsmandsskatter«; sidstnævnte svarede dog ikke af adelens tjenere. Sammen med skatte-regnskaberne indsendtes som *bilag* til rentekammeret *mandtal* over skatteyderne. Fra Koldinghus len foreligger for årene 1610-57 i alt 81 mandtalslister. Et flertal af disse, i alt 44, vedrører *pengeskatter*.

For Randbøl sogn, hvor der kun foreligger jordebogsregnskaber for kronens gårde, er skattelisterne den primære kilde til bebyggelsens historie i første halvdel af det 17. århundrede. Listerne må imidlertid underkastes en nøje kritik før det er muligt at gøre brug af dem. Pengeskatterne blev udskrevet så godt som hvert år og pålignet alle, der normalt betalte skat, hvorfor de må antages at være indbyrdes sammenlignelige over en længere årrække.

De foreliggende 44 pengeskattemandtal fordeler sig på 37 år i tiden mellem 1610 og 1656. For en række år – især efter 1637 – optræder der to eller flere mandtal fra samme år, idet skatten disse år var fordelt på flere terminer. Sammenholdes de bevarede mandtal med skattebrevene (nu lettest tilgængelig i Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen) fremgår det, at kun mandtallet over skatten til Mortensdag 1620 er gået tabt, idet det må anses for givet, at skatterne 1627 og 1644 aldrig er blevet opkrævet, da landet var besat af fremmede tropper.

Listerne må opfattes som *afskrifter* af personfortegnelser i lenets skrivestue. De

12. Jfr. Thelma Jexlev: Lensregnskaberne – en oversigt. Lokalhistorisk afdeling 1978.

er opdelt herredsvis, hvilket betyder, at skatteyderne i Randbøl sogn skal søges under både Jerlev og Tørrild herreder. Inden for hvert herred er de betalende opdelt i kategorier efter skattepligt (jordegne, fæstere o.s.v.), der igen almindeligvis er samlet landsby for landsby.

Navnestoffet. I de enkelte kategorier angives skatteyderne kun med deres navne (hvortil kan være tilføjet et »½« eller »halvgård«) og uden oplysninger om, hvem gårdene tilhører.¹³ Som det også kendes i jordebøgerne, refererer navnene ikke nødvendigvis til gårdenes aktuelle brugere. En skatteyder kan udmærket være repræsenteret ved sin forgængers navn, hvilket vel skyldes, at skatten i første række er pålignet det enkelte brug, og så længe dette tilhørte samme kategori, betød det ikke noget, om navnet var forældet. Derimod er navnene i de bilagte tingsvidner om fritagelse antagelig altid gårdenes faktiske brugere.

I *bilag I* er mandtallene sammenstillet i tabelform. Her er tillige medtaget et fra Tørrild hrd. 1596. De mange mandtal har kunnet reduceres til et færre antal kolonner, idet identiske lister fra samme år er slået sammen (kun 1642 er der afvigelser mellem listerne) og idet identiske kolonner i år med samme udskrivningsbeløb (f.eks. 1612, 13 og 14) yderligere har kunnet slås sammen. Tabellen angiver landsby for landsby, hvor mange i den enkelte kategori, der betalte skat det pågældende år.

Kategorierne. Skatteyderne i Randbøl optræder i følgende kategorier:

(dobbelt skat)	<i>jordegne bønder</i> (selvejere)
(fuld skat)	<i>fæstere</i> (af hele gårde)
(halv skat)	<i>fæstere af halve gårde</i>
(halv skat)	<i>inderster, boelsmænd og husmænd</i> på egen jord eller på fæstet jord ¹⁴

Hertil kommer også skatteydende karle, »tjenestedrenge«, for fuld eller for halv løn. Disse, almindeligvis kun nogle få, er ikke medtaget, da det har været afgørende i første række at opnå et overblik over de skatteydende brug. Det bemærkes, at ingen af bønderne er rubriceret som ugedagstjenere¹⁵ og at ingen ydede skat som håndværkere.¹⁶ Spørgsmålet er nu, hvilken virkelighed der gemmer sig bag de enkelte kategorier.

Selvejere (de jordegne bønder). Tre bønder i Bindeballe og een i Daldover

13. I årene 1629-33 lignede de adelige godsejere selv deres bønder, i disse år er det altså muligt at identificere de pågældende adeltjenere.

14. 1617 omfattede kategorien også »gadehusmænd«; nogle år benævnes kategorien blot »inderster og boelsmænd« og i årene 1629 og 1630 kun »inderster«.

15. En undtagelse udgør dog fæsteren Mads Mortensen i Randbøl by (gd. nr. 1), der i følge tingsvidne til skatten 1655 blev lignet som ugedagstjener under Engelsholm. Han forblev dog i kategorien »fæstere«.

16. Ifølge kirkeregnskaberne (Da Kanc B 184d) udførte Bent snedker i Vandel 1619 fem stole til Lindeballe kirke; han optræder ikke i mandtallene, utvivlsomt fordi han ikke »drev avl«. – Derimod svarede Anders smed i Randbøl skat som fæstebonde; han drev annekspæstegården (gd. nr. 2). 1620 betaltes han for stål til Grene kirke.

betalte skat som selvejere. Af de tre jordegne gårde i Bindeballe var ifølge jordebøgerne de to dobbeltgårde med hver to brugere. På disse gårde betalte den ene (»hovedmændene« som de kaldes i registret over soldaterbønder 1614) altså dobbelt takt af en fæstebonde, medens medbrugeren betalte som inderst.

Inderster, boelsmænd og husmænd er de vanskeligste at bestemme. Såvel designationen 1651 som sognejordebogen 1662 giver det indtryk, at der ingen boelsmænd eller husmænd fandtes i sognet. Det må derfor være rimeligt til en indledning at opfatte skatteyderne i denne kategori som tilhørende gruppen »inderster«. Men hvad er en inderst? En undersøgelse af forholdene i Bindeballe, hvor skattelisterne kan sammenholdes med jordebøger og stedsmålsregistre, viser, at de tre inderster i Bindeballe alle var medbrugere af dobbeltgårde. De to »inderster på egen jord« var indehavere af hver deres halvdel af de to jordegne dobbeltgårde og den ene »inderst på fæstet jord« var fæster af den ene halvdel af den dobbelte fæstegård. Beskatningen var altså i overensstemmelse med skattebrevens ordlyd: »hvor flere bønder bo på een gård, hvad heller det er jordegnet eller fæstegods, skal hovedmanden, såfremt de bruger avl, skrives for helt og de andre for inderster og halvt«. ¹⁷

For Daldoover og Vandel er det muligt at sammenligne mandtallet 1656 med Engelsholms jordebog 1660. Også her fremgår det, at de to inderster i Vandel og den ene i Daldoover var medbrugere af dobbeltgårde, hvor »hovedmanden« svarede fuld skat som fæster. For Almstoks vedkommende foreligger der ingen jordebog, som skattelisterne kan sammenholdes med. Byen havde 1683 tre dobbeltgårde med hver to mænd og mandtallene synes altså at bekræfte, at denne bebyggelsesform har været gældende også i århundredets første halvdel. Det kan dog ikke afgøres som de fire inderster i 1640'erne og 50'erne havde samme indbyrdes status.

I brevene 9. juni 1636 og 26. juni 1637 ¹⁸ hedder det: »hvor flere bønder bo på een gård, hvis de ellers bruger avl, skal hovedmanden skrives for helt«. Disse år sattes medbrugerne altså *ikke* i skat. Denne undtagelse viser sig tydeligt i mandtallene: ikke een eneste i kategorien »inderster, boelsmænd og husmænd« betalte skat disse to år. *Konklusionen* må herefter blive: Kategorien »inderster, boelsmænd og husmænd« indeholder for Randbøl sogns vedkommende kun inderster, dvs. *landgildebetalende medbrugere af gårde med flere mænd*, der betalte skat efter skattebrevens særlige bestemmelse om skat af sådanne gårde.

Fæstere af hele og halve gårde. I Bindeballe ydede to mænd skat som fæstere. Af disse var den ene hovedmand på en dobbeltgård, medens den anden var ene mand på en gård. De tre mænd i Almstok, der ydede skat som fæstebønder, var hovedmænd på de tre gårde, der alle havde flere brugere. I Daldoover var to af fæsterne alene på deres gårde, medens den tredje var hovedmand på en dobbeltgård. I Randbøl by var der tre gårde med hver een mand.

I Vandel og Rygbjerg var der foruden fæstere af hele gårde også mænd som

17. Således f.eks. i skattebrevet 1. sept. 1656, trykt i Secher bd. VI nr. 239.

18. Jfr. Secher bd. IV nr. 568.

ydede skat som fæstere af »halve« gårde. I stedsmålsregistre betyder en »halv« gård for Bindeballes vedkommende den ene halvdel af en dobbeltgård – en gård med to brugere. Sådanne halve gårde fandtes også i Vandel (på de to dobbeltgårde), men her ydede medbrugeren – som allerede nævnt – skat som inderst. En sammenligning med jordebøgerne viser, at de halve gårde i denne by var *selvstændige, mindre brug* med egen landgilde. Skatteyderne fordelte sig i Vandel 1650-56 på følgende måde:

2 dobbeltgårde, hvor hovedmanden svarede fuld skat som fæster og medbrugeren halvt som inderst
 3 gårde med hver en bruger, der betalte fuld skat som fæstere
 4 gårde med hver en bruger, der betalte halv skat som fæstere af »halve« gårde

For at give et indtryk af, hvori forskellen mellem de i skatteteknisk forstand »hele« og »halve« gårde bestod, anføres gårdene med deres respektive landgilder omregnet i hartkorn (efter jordebogen 1660):

Vandel	landgilde i htk.:	skattetakst f.eks. 1650:
de to dobbeltgårde	4 tdr. 2 skpr.	1 + ½ dl. = 1½ dl.
	6 tdr. 2 skpr.	1 + ½ dl. = 1½ dl.
de tre »hele« gårde	3½ tdr.	1 dl.
	4 tdr. 2 skpr.	1 dl.
	3½ tdr.	1 dl.
de fire »halve« gårde	2½ tdr. 2 skpr.	½ dl.
	2½ tdr. 2 skpr.	½ dl.
	3 tdr.	½ dl.
	3 tdr.	½ dl.

Skellet mellem en »hel« og en »halv« gård ligger for Vandels vedkommende altså mellem 3 og 3½ tdr. hartkorn.

Denne differentiering gælder imidlertid ikke for Rygbjerg, hvis landgildesatser var meget små. Ifølge jordebogen 1666 – efter at byen var lagt øde – ydede gårdene følgende landgilde omregnet til hartkorn (omregningen er jordebogens):

2 gårde 1 tdr. 1 skp. 1 fj. 1 alb.
 3 gårde 6½ skp. 2 alb.
 1 gård 4½ skp. 2 alb.

Men alligevel betalte 1638-56 fem fæstere skat af »hele« gårde og kun den sidste af en »halv« gård. Skattebyrden må således have hvilet noget tungere på Rygbjergbønderne.

I Vandel iagttages et brat fald i antallet af skatteydere af hele fæstegårde efter 1634. Der synes ligningsmæssigt at være foretaget en »*nedprioritering*«, således at en række gårde herefter kun ydede skat som halve gårde.

Det stabile antal skatteydere i de enkelte kategorier viser, at aftægtsfolk og folk, der af den ene eller anden grund holdt til på gårdene uden at svare landgilde, ikke

betalte skat. Skatteyderne er de samme aktive brugere, som vi finder i jordebøgerne. Af mandtallet 1699 (bilag III) får man et anderledes fuldstændigt indtryk af sognets almindelige befolkning. Også i det 17. århundredes første halvdel – i de ekstraordinære skatters tid – har der været gamle på gårdene, de fleste vel med aftægtskontrakter, og folk, som hjalp til som daglejere, eller var uarbejdsdygtige og ikke magtede at fæste en gård og »drive avl«, som det hedder i skattebrevene. Men disse betalte ikke skat. Det gjorde som hovedregel kun de »erhvervsaktive« samt tjenestekarlene, medmindre gården var *fritaget* p.g.a. udskrivning til militærtjeneste, ildebrand eller forarmelse som følge af krigene. Analysen af penge-skattemandtallene viser da, at disse ikke kan benyttes til en egentlig befolkningsstatistik. Skattelisterne opregner ifølge deres natur kun dem, der betalte skat. Men de kan – hvis ellers det ved jævnføringer er muligt at gennemskue hvilke faktiske forhold, de ligningsmæssige kategorier dækker over – yde et vigtigt bidrag til forståelsen af de enkelte landsbyers struktur (gårdenes antal og status, og antallet af brugere) og selve bebyggelsens historie.

7. Amtsregnskabernes skattemandtal 1677-1699

Med lenenes omdannelse til amter overtoges forvaltning af amtsskrivere, der opkrævede statens indtægter og aflagde regnskab herfor til rentekammeret, det såkaldte *amtsregnskab*.¹⁹ De reviderede amtsregnskaber findes i Rigsarkivet (sæd-delregistratur på læsesalen). Regnskaberne fra Koldingshus amt indeholder bøger over de opkrævede skatter, i mange tilfælde bilagt *originale mandtal*, optegnet af pastor Alexander Jakobsen Falck, sognepræst fra 1679.

Protokollerne over den meget oplysende ildsted- og kvægskat 1677 og kop- og kvægskatten 1678 er i *bilag II* sammenstillet med pastor Falcks originale mandtal fra årene mellem 1686 og 1690 (jfr. indledningen til bilag II).

Det er svært at afgøre, hvilken tillid man tør fæste til de enkelte poster. I ildstedskatten 1677 opgives mellem et og fire *ildsteder* på de enkelte gårde; men da der igen blev udskrevet ildstedskat 1688, 89 og 90, blev der konsekvent kun opgivet eet ildsted pr. gård. Forklaringen er vel, at bønderne nu var klar over, hvad angivelserne skulle bruges til og derfor forsøgte at unddrage sig skatten. Det kan dog også tænkes, at den særlige skat var blevet en stereotyp størrelse, som pålignedes gårdene over en bank uden differentiering. Man bør nok benytte de opgivne ildsteder 1677, hvis man interesserer sig for gårdenes indretning. På samme måde med angivelserne af *kreaturer*. Der opgives betydeligt flere heste og køer ved den første kvægskat 1677. Det er dog et spørgsmål, om de dalende kreaturopgivelser alene kan forklares som skatteunddragelse. De aftagende angivelser kan også skyldes, at kreaturholdet faktisk formindskedes mellem 1677 og 1687. Beskatningen under og efter Skånske krig ramte hårdt, og det tør ikke

19. Jfr. Carl Christiansen: Om amtsregnskaberne som historisk kilde, 1923, i: Lokalhistorie-rigshistorie 1966, s. 196f.

udelukkes, at bønderne i nogen udstrækning har set sig nødsaget til at afhænde deres dyr for at kunne betale skatterne.

Endelig giver *skattemandtallet 1699* (bilag III) et meget sigende indblik i gårdenes situation og befolkningens størrelse. Her anføres, hvem der formåede at betale skat, og hvem der af den ene eller anden grund ikke var i stand hertil.

8. Matriklerne 1662, 1664 og landmålingsmatriklen 1688

Kommissionsmatriklen 1662 er blot en bearbejdning af den jordebog, som pastor Mogens Jensen indsendte i begyndelsen af samme år (jfr. ovenfor under 2.f.). I matriklen optræder de samme navne og satser, kun er landgilden og udsæden omregnet til tdr. hartkorn. De ganske få afvigelser, der findes i jordebogen over Engelsholms gods, dateret 21. august 1662, er ikke optaget i matriklen.

Amistuematriklen 1664 derimod hviler på et andet grundlag. Her er foretaget ændringer i både landgilden og udsæden, også selv om de pågældende gårde var øde både 1662 og 1664.

Landmålingen og vurderingen, der danner grundlaget for matriklen 1688, »Christian V.s matrikel«, kan nøje følges gennem markbogen (nr. 797). Arbejdet med den nye matrikel indledtes i Almstok den 18. juli 1683. Fra onsdag formiddag til den følgende fredag målte konduktørerne Peder Hansen og Johan Block, medens Mads Lausten fra Højen og Søren Thomsen fra Tudved takserede jordene. – Sognepræsten Alexander Jakobsen Falck var dog kommet dem i forkøbet! På et løst ark papir, dateret Nørup 16. juli 1683 (indlagt i markbogen), gør han rede for Almstok-gårdens markfordeling. Pastor Falck frygtede, at byens deling mellem Randbøl og Vorbasse sogne skulle forvirre landmålerne. I Bindeballe arbejdede man 20.-26. juli. Rygbjerg blev ikke målt; byen havde da været øde i næsten en generation. Tre andre landmålere, en skriver og to vurderingsmænd målte og takserede Randbøl, Daldover og Vandel i dagene 2.-9. august. – Eng-, skov- og græsningstaksationen fandt for byerne i Tørrild herred sted i dagene 1.-3. september. Vurderingen foretoges af bønder fra Holmans og Brusker herreder. Jordene takseredes efter følgende skala:

1. allerbedst:	2 tdr. land til 1 td. hartkorn
2. god:	4 tdr. land til 1 td. hartkorn
3. middelmådig:	6 tdr. land til 1 td. hartkorn
4. skarp:	9 tdr. land til 1 td. hartkorn
5. ond:	12 tdr. land til 1 td. hartkorn
6. værst:	16 tdr. land til 1 td. hartkorn
7. allerværst:	20 tdr. land til 1 td. hartkorn

Den udygtige jord blev ikke takseret. Som det fremgår af *modelbogen*, var det for Randbøl sogns vedkommende kun den sidste halvdel af skalaen, der var i anvendelse. I flere tilfælde – således alle jordene i Vandel – gik der 20 tdr. land jord på 1 td. hartkorn, hvis jorden da ikke ligefrem blev erklæret for udygtig, hvilket vist

først og fremmest gjaldt hederne. Før den endelige *matrikel* blev taget i brug 1688, blev det udregnede hartkorn i Jylland forhøjet med en sekstendedel.²⁰

9. Præsteindberetninger

En første samlet oversigt over sognets gårde, ejerne af disse og antallet af tiendeydere (decimanter), foreligger i det såkaldte *stiftsregister* for Ribe stift ca. 1599. Registeret er udarbejdet efter biskoppens ordre, efter at kansleren Christian Friis i brev af 17. juli 1599 havde bedt herom. Den foreliggende fortegnelse, der synes at være en kladde, må være forfattet på grundlag af originale indberetninger fra sognene, der allerede fandtes ved bispeembedet i Ribe.

Oplysninger om Randbøl sogn i de nu trykte *indberetninger til Ole Worm*, er sandsynligvis givet af den daværende sognepræst Henrik Henriksen. Her nævnes kun antallet af gårde i de enkelte landsbyer. Indberetningerne fra Tørrild hrd. er sammenskrevet 1638.²¹

I *Tørrild herredsbog 1649*²² meddeler pastor Mogens Jensen Rosenvinge, der var sognepræst ca. 1648 til 1679,²³ kaldets udbytte af annekspræstegården i Randbøl. Hr. Mogens har også underskrevet *designationen 1651*. Sammenholdes designationen med jordebøger, udlægsforretning og skattemandtal viser den sig ikke helt tilforladelig. Antallet af gårde er fremkommet ved, at dobbeltgårde (med to brugere) er regnet for een gård, således i Almstok, men hvordan de to enkeltgårde og tre dobbeltgårde i Bindeballe sammenlagt har kunnet regnes for 5½ gård er ikke umiddelbart indlysende. – Også sognejordebogen 1662 (jfr. ovenfor under 2.f.), er udarbejdet af pastor Mogens Jensen.

I *herredsbogen 1690* giver efterfølgeren Alexander Jakobsen Falck en malende skildring af kaldets tilstand siden krigens tid, og denne er delvis gentaget i *indberetningen 1700*. Pastor Falck var en syg og svag mand,²⁴ men hans svaghed kan nok ikke alene retfærdiggøre den pessimistiske tone i hans indberetninger. Tendensen er klar: Han ønskede som sine standsfæller at sikre kaldets rettigheder.²⁵ Derfor gjaldt det om at vise, at her var intet at hente, snarere at kaldet måtte beskyttes og hjælpes med nye indtægter. Hans skildring 1690 af krigen (som han ikke selv havde oplevet) må – som Preben Brahes brev 1692 – behandles med varsomhed. Om oversigten over landsbyernes tilstand 1690 gælder, at kontrasten mellem, hvordan der var engang og hvor slet der er nu, er yderligere fremhævet ved, at

20. Jfr. Holger Hjelholt: Den jyske landmåling. Saml. til Jydsk Hist. og Top. 4. r. bd. III (1917-19), s. 397-424.

21. Præsteindberetninger til Ole Worm. Bd. 1. Ålborg og Ribe stifter 1625-42. Ved Frank Jørgensen. 1970.

22. LA Vib C4-674.

23. Jfr. fortegnelsen over præster siden reformationen i herredsbogen 1690 (LA Vib C4-675).

24. Alexander Jakobsen Falck var præst for Nørup og Randbøl i 45 år: fra 1679 til 1724. Ifølge en indberetning af sognepræst Rasmus Haunstrup fra o. 1767 (LA Vib C4-454 nr. 24) skulle pastor Falck være født i 1643 – han var altså ca. 36 år da han kom til sognene. Hans første hustru døde i barselsseng 1685 og fulgtes kort efter af en lille datter.

25. Jfr. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, 1956, s. 22.

samtligte gårde – også i Rygbjerg – er forudsat fuld besatte før fjenderne kom. Dette var ikke tilfældet.

10. Preben Brahes ansøgning om fritagelse for skat 1692

Preben Brahe (1627-1708) overtog 1653 Engelsholm efter faderen, rigsråden Jørgen Brahe. I et brev til amtmanden 1692, vedlagt en ansøgning til kongen om fritagelse for at betale hartkornsskat af det øde bøndergods,²⁶ skildres herregårdens og bøndergodsets gode tilstand før 1657 og det ynkelige syn, der mødte Brahe, da han vendte tilbage efter krigen. Skildringen skal tydeligvis begrunde hans andragende og må som pastor Falcks indberetning 1690 tages med forbehold. Begge fremstillinger indgår i sammenhænge, hvor det var fordelagtigt at skildre krigen og dens følger med så mørke farver som muligt.

11. Kirkebogen 1679ff

Først fra pastor Alexander Jakobsen Falcks tiltrædelse i oktober 1679 er kirkebogen ved Nørup-Randbøl præstekald bevaret. Den indeholder fortegnelser over døbte, trolovede, gifte og begravede fra og med efteråret 1679, og må – som præsten selv siger – være anlagt nogle år senere, da han renskrev degnens notater. Diagrammet s. 166 viser antallet af døbte og begravede 1680-1709.

12. Kirkeregnskaber 1614-20 og 1676-86

To sæt kirkeregnskaber for Jelling syssels kirker, deriblandt også for Randbøl kirke, er bevaret (jfr. kap. I,2). Det drejer sig om de såkaldte »seks års kirkeregnskaber« 1614-20 (Da Kanc B 184 d), samt ti års regnskaber for årene 1676-86, i Ribe bispearkiv (LA Vib C4-1388). Af regnskaberne fremgår størrelsen af den afgift, som kirken årligt oppebar for den bortforpagtede kirketienende. Herved er det muligt at drage en sammenligning mellem det gennemsnitlige høstudbytte i de gode år i begyndelsen af det 17. århundrede og i stagnationsperioden i sidste trediedel af århundredet. (Sml. ekskursen).

26. Medens de under afsnit 7 omtalte skatter (ildsted-, kvæg- og kop-skatter) er at opfatte som *ekstraskatter*, betales årligt de såkaldte *hartkornsskatter*. Disse udgjorde efter 1692 3 rdl. pr. td. htk., hvilket efter F. Skrubbeltrangs bedømmelse vist overalt var adskilligt mere end landgildens eller tiendens værdi (F. Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, 1978, s. 168). Godsejerne skulle stå inde for, at deres fæstebønders skat blev betalt, med mulighed for at ligne skatten af ødegods på de øvrige fæstebønder (samme sted s. 106).

Preben Brahe fik 27. okt. 1685 eftergivet en skatterestance på 151 rdl. af Engelsholm (Kgl. resolutioner gennem rentekammeret, S. Nygårds register nr. 4754 (RA, læsesalen)). 19. febr. 1687 opnåede Brahe tilladelse til for de følgende fire år at tilbageholde 150 rdl. af skatterne af Engelsholm gård og gods, »da så meget af godset er øde og forarmet« (Nygårds register nr. 5530). 12. marts 1692 opnåede han – som svar på den omtalte bønsskrivelse – fire års forskånsel for skat af de 200 tdr. htk., der var øde af Engelsholm fæstegods (bilagene ligger stadig i Rentekammeret 2211.149 under ovennævnte dato).

Fem år senere – 10. april 1697 – fik Brahe skattefrihed for 125 tdr. htk. øde bøndergods under Engelsholm – noget var altså blevet bebygget i mellemtiden (Nygårds register nr. 12582). Sidstnævnte fritagelse stadfæstedes 30. dec. 1699 (Nygårds register nr. 13836).

KAPITEL III. BEBYGGELSENS OMFANG, STRUKTUR OG UDVIKLING

1. *Gårdenes størrelse og brugerantal*

De seks landsbyer bestod i tiden indtil svenskekrigene 1657-60 af ni dobbeltgårde med hver to brugere (en enkelt gård i Almstok havde måske tre brugere), femten gårde med hver een bruger samt i Rygbjerg seks mindre brug med hver een bruger: alt i alt 30 gårde med knap 40 brugere. Først med landmålingen og takseringen i 1680'erne får vi et sikkert indtryk af gårdenes størrelse. I korte træk tog landsbyerne sig således ud:

Bindeballe (1688: 31-4 tdr. htk.) bestod af fem gårde med otte brugere, idet tre var dobbeltgårde med hver to brugere. Ved landmålingen 1683 målttes de enkelte brugerandele hver for sig, og disse varierede mellem 3-1 og 5-0 tdr. htk. En tidligere dobbeltgård, der i slutningen af århundredet kun havde een bruger, takseredes under et til 8-4 tdr. htk.

I *Almstok* (1688: 13-7 tdr. htk.) lå tre ud af fire gårde i Randbøl sogn (den sidste i Vorbasse sogn). Det var dobbeltgårde med fem til syv brugere. 1683 havde gårdene hver to brugerandele, der varierede mellem 2-1 og 2-4 tdr. htk.

Rygbjerg (1688: 6-3 tdr. htk.) bestod af otte mindre brug, hvoraf to var øde århundredet igennem. Byen, der blev øde under svenskekrigene, målttes ikke 1683, men beskrives som bestående af seks gårde, der under et sattes til 6 tdr. htk. (forhøjet med 1:16 = 6-3 tdr.). Fem af de små brug regnedes ikke desto mindre i pengeskatterne for »hele« gårde.

Dal Dover (1688: 22-1 tdr. htk.) bestod af fire større gårde med i alt fem brugere, idet een gård var en dobbeltgård med to brugere. Gårdene takseredes 1683 til mellem 5-1 og 5-6 tdr. htk. Den tidligere dobbeltgård, der nu kun havde een bruger, var af samme størrelse som de øvrige: 5-5 tdr. htk.

Vandel (1688: 19-7 tdr. htk.) bestod af ni gårde med elleve brugere. To større gårde med 4-2 og 6-2 tdr. htk. (den omregnede landgilde) var dobbeltgårde med hver to brugere. De øvrige syv gårde havde mellem 2-6 og 4-2 tdr. htk. (den omregnede landgilde). Af disse regnedes de fire i pengeskatterne for »halve« gårde. 1683 målttes den næsten øde landsby under et og takseredes med skalaens laveste trin (20 tdr. land til 1 td. htk.).

Randbøl (1688: 5-7 tdr. htk.) bestod af tre mindre gårde med hver een bruger, hvoraf som oftest een eller to var øde. Jordene takseredes 1683 til mellem 1-7 og 2-1 tdr. htk.

2. *Ejendomsforholdene*

Sognets ejendoms historie falder i tre afgrænsede perioder:

a. *Tiden før mageskifterne: adeligt strøgods*

Lensjordebogen viser, at der 1573 var fire selvejergårde, tre i Bindeballe og en i Dal Dover, der alle betalte deres faste afgifter til kronen. Ellers ejede kronen kun en gård i Almstok (nr. 5 og 6) og en i Vandel (nr. 8). Den lokale hovedgård, Engelsholm, havde en gård i Bindeballe (nr. 3) og vel allerede dengang to gårde i Dal Dover (nr. 1 og nr. 2) og tre i Vandel (nr. 1-3); ejerskabet bevidnes først i Jørgen Brahes arvelod 1616. De fleste øvrige gårde (ikke alle kan belyses, således

ingen i Rygbjerg) var adeligt strøgods fordelt på ret mange hænder, hvoraf følgende 1574-93 indgik mageskifter med kronen: Thomas Fasti til Vennergård en gård i Bindeballe (nr. 6 og 7), Steen Bille til Vandås (i Skåne) en gård i Almstok (nr. 3 og 4) og en gård i Vandel (nr. 7), rigsadmiral Peder Munk til Estvadgård en gård i Vandel (nr. 5) og Niels Stygge til Nøragergård en gård i Vandel (nr. 6) og en i Randbøl (nr. 1).

b. Tiden mellem mageskifterne og 1650: krongods, hospitalsgods, kannikegods og adelsgods
Fra og med 1578 havde Frederik II.s mageskifter i Koldinghus len som hovedsigte at opnå alt gods i Anst, Brusk, Holmans, Elbo og Jerlev herreder. 18. juni 1578¹ kom et mageskifte med Karen Krabbe i stand, hvorved kongen erhvervede Skovgård i Øster Starup sogn (Brusk. hrd.), der under navnet Nygård blev indrettet som ladegård under Koldinghus. 15. marts 1579² fik »kronens bønder« i en lang række landsbyer, heriblandt Almstok, Bindeballe og Rygbjerg, befaling om efterdags at gøre ægt og arbejde til Nygård.

Ved mageskifterne deltes lenet i to hovedområder: de fem »indeherreder«, der var helt domineret af kronens besiddelser, og de tre »udeherreder«, Tørrild, Slavs og Nørvang, der for det meste bestod af adelsgods.³ Randbøl sogn, hvis landsbyer lå dels i Jerlev, dels i Tørrild herred, blev således splittet i to halvdele. De store afstande fra Rygbjerg og Almstok til ladegården i Øster Starup – op imod 20 km – fik dog kronen til at ændre sine planer med disse landsbyer. Ved et mageskifte 27. marts 1579 blev seks gårde i Rygbjerg lagt under Ribe domkapitel, og ved de omfordelinger, der fulgte i mageskifternes kølvand, blev også Kolding hospital tildelt gods i sognet, nemlig to gårde i Almstok (nr. 3 og 4, og nr. 5 og 6), tre gårde i Vandel (nr. 6-8) og en gård i Randbøl by (nr. 1).

Efter mageskifterne var der da følgende herskaber: Kronen, som besad hele Bindeballe samt en halv gård (nr. 5) i Vandel og to (øde)gårde i Rygbjerg, Ribe kapitel, der ejede seks gårde i Rygbjerg, samt Kolding hospital med to gårde i Almstok, tre i Vandel og en i Randbøl. Til kron- og gejstlighedstjenerne må også henregnes anneksbonden i Randbøl. De øvrige gårde var adelige. Selvejergården i Dal Dover (nr. 3) kom 1578 under Tirsbæk, men bevarede sin status som jordegen. En anden gård i Dal Dover (nr. 4) tilhørte 1629 Agersbøl, men kom inden 1651 under Engelsholm. En halv gård i Vandel (nr. 4) nævnes som tilhørende Christen Juel til Donslund, også den var 1651 kommet under Engelsholm. En gård i Almstok (nr. 1 og 2) og en i Vandel (nr. 9) ejedes 1650 af Peder Lange til Kærgård, da den blev sikret for Engelsholm. En gård i Randbøl by (nr. 3) tilhørte 1633 Hans Lange til Langerup og Nørholm, da den kom til Erik Juel til Hundsbæk.

1. Kanc. Brevb.

2. Kanc. Brevb.

3. Udtrykkene »ude- og indeherreder« bruges i lensregnskaberne og af Arent Berntsen, I. bog, s. 134.

4. Noten udgår.

c. Tiden efter godsudlæggene 1650: Engelsholm og enkelte andre

Ved krongodssalget 1650 sikrede Jørgen Brahe sig de tre hospitalsgårde i Vandel og den tidligere hospitalsgård i Randbøl. Samtidig tilkøbte han sig de resterende gårde i Daldover, således at Engelsholm herefter blev den største godsejer i sognet med samtlige gårde i Vandel og Daldover samt en gård i Randbøl og en i Almstok. Rygbjerg forblev under Ribe kapitel til byen blev forladt under svenskekrigene 1657-60. Herefter blev domkapitlet opløst, hvorefter jorden opfattedes som kronens ejendom. De to hospitalsgårde i Almstok overgik til oberst Poul Beenfeldt, der også opnåede en gård i Bindeballe (nr. 6 og 7), efter at denne først var blevet udlagt til Frederik von Bauer. De fire øvrige gårde i Bindeballe blev udlagt til Elisabeth Sophie Rantzau. – Engelsholm foretog ikke flere opkøb i sidste halvdel af århundredet, hvad der er forståeligt, når man tager i betragtning, hvilket besvær Preben Brahe havde med at få sine øde gårde besat efter 1660. Beenfeldts to gårde i Almstok var 1699 overgået til henholdsvis Hvolgård og Hedvig Brockenhuus, medens hans gård i Bindeballe blev testamenteret til Kolding kirke. Tre gårde i Bindeballe vendte igen tilbage i kronens eje, idet de 1689 blev ryttergården under Koldinghus ryttergodsdistrikt. Den sidste gård i Bindeballe ejedes 1699 af Johan Rantzau.

3. Dobbeltgårdene

En stor del af sognets gårde – før svenskekrigene i alt ni⁵ – var dobbeltgårde, hvor to brugere var fælles om gårdens faste afgifter: landgilde, hoveriafløsning og soldaterholdspenge, medens de i skattemæssig henseende blev betragtet som henholdsvis »hovedmand«, der svarede fuld skat, og »gårdmand« eller »inderst« (evt. »fæsteinderst«), der svarede halv skat. I registret over bønder i Koldinghus len, der 1614 skulle stille soldater, opdelttes disse i »bønder, som er hovedmænd for gårdene« og »halvgårdsmænd og inderster«. ⁶ Jeg har valgt at benytte betegnelsen »dobbeltgård«, ⁷ fordi der i Randbøl sogn så godt som altid var tale om gårde med to brugere. Udtrykket »dobbeltgård« er tidligere anvendt af Svend Aakjær. ⁸ Men det var ikke tidens eget udtryk! I jordebøger og i præsteindberetninger tales om »hele« og »halve« gårde, betegnelser, som langtfra er entydige: en »hel« gård bruges således om gårde med både een og to brugere, medens en »halv« gård kan betegne dels en brugerandel af en dobbeltgård (således stedsmålsregistrene), dels et selvstændigt mindre brug med egen landgilde (således skattemandtallene 1610-56).

Forholdene omkring dobbeltgårdene er bedst belyst i Bindeballe. I tiden indtil svenskekrigene bestod landsbyen af to gårde med hver en bruger og tre gårde med hver to brugere. Forudsætter vi, at jordfordelingen var den samme som

5. I perioder var der tillige to mænd på nogle af gårdene i Rygbjerg.

6. RA, Da. Kanc. B 100(b) 1614-15 Akter ang. indrettelsen af en stående landmilit.

7. Skattebrevene taler om »hvor flere bønder bo på een gård«, jfr. kap. II,6.

8. Jfr. hans artikel »dobbeltgård« i Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56.

1683, så varierede de otte gårdparter mellem 3-1 og 5-0 tdr. htk. Ved indfæste af en gårdpart af en dobbeltgård betaltes stedsmål (eller husbondhold) for en »halv« gård. I Almstok varierede de tre dobbeltgårdes seks gårdparter mellem 2-1 og 2-4 tdr. htk. Gårdspaltningen synes så vidt fremskreden, at gårdparterne på det nærmeste bør opfattes som selvstændige brug. Svenskekrigene medførte, at tidligere dobbeltgårde herefter kun havde een bruger.

Landmålingen 1683 viser, at dobbeltgårdenes brugere som regel havde hver deres del af jorden. En undtagelse herfra udgjorde gården nr. 1 og 2 i Bindeballe. Her målted de to halvdele hver for sig, men der skelnedes ikke mellem, hvad der var den ene brugers, og hvad der var den andens. I regimentsjordebogen 1696 angives gårdens hartkornstal under et, men de to mænd havde hver deres besætning. Gården var firlænget, og de to familier havde hver deres husholdning; 1677 betalte den ene skat af to ildsteder, den anden af et ildsted. Men brugerne kunne have fælles arne. På gården nr. 1 og 2 i Almstok betaltes 1677 kun af et ildsted. Den ene bruger kan have været uden familie, men han var dog en aktiv jordbruger, der svarede skat af to heste og to køer.

Brugerne var fælles om afgifter og andre byrder. Hoveriydelserne og pligten til at stille soldater var den samme uagtet om der på gården var een eller to mænd. Forudsætter vi, at Bindeballe før svenskekrigene havde samme jordfordeling som ved landmålingen 1683, så må dobbeltgårdenes brugere have været *begunstiget* fremfor brugere af »enkeltgårde«.

Det er i Bindeballe ikke muligt at afgøre, hvorledes byrderne var fordelt mellem de to mænd, og efter hvilke regler den ene opnåede status af »hovedmand«. Den ene hæftede ikke nødvendigvis for den anden i tilfælde af forarmelse eller uheld. 1629/30 var indersten på gård nr. 5 i Bindeballe fritaget for landgilde, fordi gården var »øde« (men dog ikke forladt), medens hovedmanden skulle svare kvart landgilde. 1646-48 var hovedmanden på gård nr. 6 og 7 i Bindeballe forskånnet for skat p.g.a. ildebrand, medens indersten betalte som hidtil. De blev altså formelt opfattet som to uafhængige skatteydere.

4. Selvejergårdene

Den ældst bevarede jordebog over Koldinghus len viser, at der 1573 var fire selvejergårde (eller jordegne gårde) i Randbøl sogn: tre i Bindeballe og een i Daldover. Landgilden bestod til dels af gamle skatter og gæsteriafløsninger, sommer-, vinter- og jægerhold. Afgifterne var sammenlignet med fæstebøndernes ret ubetydelige. De tre jordegne gårde i Bindeballe betalte (selvom to var dobbeltgårde) omtrent lige store afgifter, der omregnet til hartkorn udgjorde godt 3½ tdr. pr. gård, medens afgifterne af byens to fæstegårde udgjorde henholdsvis 8½ td. (gård nr. 3) og 14½ (gård nr. 6 og 7). Dette fik betydning, da gårdene 1650 blev udlagt til kronens kreditorer (for 50 rdl. pr. td. htk.). Selvejergårdenes »handelsværdi« var da langt mindre end fæstegårdenes.

Der var altså intet til hinder for, at selvejergårdenes »herlighed« kunne overdrages til adelige, der hermed også fik ret til at opkræve indfæste ved generations-

skifte, husbondhold. Gården i Dallover blev 1578 bortmageskiftet til Tirsbæk som led i kronens afhændelse af gods, som lå uden for vildtbaneområdet (jfr. afsnit 2). Med overtagelsen fik Tirsbæk »ret til at tilforhandle sig ejendomsretten«. Dette skete dog ikke, gården bevarede sin status som jordeggen.

Efter oprettelsen af den kongelige ladegård, Nygård, måtte selvejerbønderne i Bindeballe på lige fod med fæstebønderne yde arbejde hertil. Efter at hoveriet var afløst 1604,⁹ skulle hver gård – fæstegårde som selvejergårde – yde 1½ dl. årligt. – Ved oprettelsen af en stående landhær 1614 måtte mange selvejere stille med soldater. Denne pligt omfattede i Bindeballe også een af fæstegårdene (nr. 6 og 7). Som modydelse blev gårdene fritaget for skat.

5. Jordløse husmænd, gamle og forarmede

Der var ingen husmandssteder *med* jord. Der nævnes ingen i matriklen 1688, og analysen af skatterne 1610-56 (kap. II,6) viste, at skatteyderne i fælleskategorien »inderster, boelsmænd og husmænd« alle var inderster i betydningen »medbruger af en gård«. Inderster i betydningen »folk med fast tjenesteforhold« forekommer tilsyneladende heller ikke. 1704 skriver pastor Alexander Jakobsen: »inderster findes ingen uden de, som ere gamle og sengeliggende, en del vel over sengen; mens haver ej noget andet til ophold uden, hvad deres børn kan enten give dem eller andre godtfolk, som de om almisser i Guds navn anmoder«.¹⁰

På grund af kildematerialets beskaffenhed afsløres *de jordløse huse* først i ekstraskatterne 1677-1699. Jordløse huse giver sig ikke tilkende i lenets skattemandtal eller i jordebøgerne. I Vandel kendes 1619 en snedker,¹¹ og i Dallover nævnes 1632 et hus, men disse jordløse betalte ikke skat i tiden før enevælden. Først ildstedskatten 1677 viser et hus i Dallover og to i Bindeballe, som hver betalte af et ildsted og en ko. 1704 opregnede præsten¹² et hus i Dallover og et i Bindeballe, og da der samtidig blev anført 15 huse i Nørup sogn, tør man vel tro, at ingen i Randbøl sogn er blevet udeladt.

I skatterne 1677-99 nævnes tillige et antal »forarmede stakler« og gamle. Mandtalene synes affattede efter følgende kriterier: gamle gårdfolk, der sad på aftægt i gården, blev ikke anført og betalte ikke skat, medens gamle husmandsfolk som oftest blev skrevet i mandtal, fordi de stadig udgjorde selvstændige husstande. Som regel blev de sidste ikke sat i skat, men blot optegnet med bemærkning om, at de var gamle og forarmede.

I årene 1677-99 (bilag II og III) er det altså muligt at følge nogle af de jordløse husmandsfolk og gamle, som ikke var på aftægt: Peder Ibsen i Dallover ydede 1662 1 rdl. i landgilde af sit hus. 1677 betalte han for et ildsted og en ko, men var

9. Jfr. kap. II,5b.

10. Mandtal over kopskatten til landmilitsens mundering af 9. juli 1704. RA, rev. amtsregnskaber, Koldinghus amt.

11. Jfr. kap. II note 16.

12. Jfr. note 10.

som de to husmænd i Bindeballe fritaget 1678. 1686 og 87 betalte han skat af 4 får. Han var død ved stolestaderegistrets optegning 1698, hvor kun enken nævnes, og det må være hende, Trine Madsdatter, der 1699 betegnes som en enke udi et gadehus med en ko, og det kan være hende og en datter, som er på tale 1704, hvor det hedder om et hus i Daldober: »Mette Pedersdatter haver ingen køer, men går og betler føden til sin moder, som i mange år haver ligget ved sengen«. ¹³ – Peder Tyrriid i Daldober betalte 1687 skat af 2 får. Inden 1696 havde han slået sig ned på heden ved det forladte Rygbjerg, »i en jordhytte«, som det siges i stolestaderegistret 1698. Præsten lod ham optegne i mandtallet til folkeskatten 1696 og 98, men Peder havde ingen folk.

Las Pedersen i Bindeballe betalte 1677 for et ildsted og en ko og 1686 og 87 for henholdsvis 5 og 4 får, men 1688 betegnedes han (sammen med konen?) som »forarmede stakler« og 1689 hedder det, at han »er forarmet og vanfør og haver intet at give af, men haver sit ly for Guds skyld hos Erik Madsen« (gd. nr. 3). Det følgende år boede han endnu hos Erik Madsen, og det fremgår da, at han havde »ondt i ryggen«. Anders Sørensen i Bindeballe betalte ligeledes 1677 for et ildsted og en ko og 1686 og 87 for henholdsvis 8 og 5 får. Herefter nævnes han først 1699, hvor han var »en gammel udlevet mand, som går og tigger«. I Bindeballe nævnes i øvrigt 1687 og 88 en »forarmet stakkel« Poul Hansen. Det samme behøver vel ikke at være tilfældet med Knud Madsen, der var svoger til Jacob Thomsen i dobbeltgården nr. 1 og 2, og om hvem det 1689 siges, at han nylig var kommet til byen og havde en del af svogers ejendom at bruge. 1699 optræder i samme by en gadehusmand Hans Nielsen, som »går og tigger med sine børn.«

I mandtallet 1699 optræder endnu fem »forarmede og svage«, men ingen af disse var vist egentlige husmænd. Knud Madsen (gård nr. 1 i Daldober) havde lidt ildebrand. Om den forarmede Hans Lauridsen i Daldober, hvis kone var vanfør, bemærkes i stolestaderegistret 1698, at han og Jep Smeds gård i lang tid havde været øde (det må være gård nr. 4). De tre forarmede Almstok-mænd var formodentlig alle medbrugere af dobbeltgårdene. Her afslører allerede mandtallene 1689 og 90 stor armod.

6. Landgilde og hoveri

De almindeligste afgifter var korn- og smørydelser, hvortil kom brændsvin (skovsvin) og fodernøder (opstaldet kvæg, som fæsteren skulle fede for godsejeren). Herudover betalte flere gårde mindre beløb i penge.

I *selvejernes* afgifter indgik *gamle skatter*: kværst (der ydedes i havre) og leding (i penge). For den jordegne Daldober-gårds vedkommende var »4 skpr. kværst havre« 1660 blevet til »4 skpr. havre kongestud« – der skelnedes ikke nøjere mellem de middelalderlige skatter. Blandt afgifterne for de tre jordegne Bindeballe-gårde optræder honning, lysegarn, fæhår og sild. Ydelsen af *saltede sild* må forekomme overraskende i et indenlandsk sogn, der lå mere end tre mil fra

13. Jfr. note 10.

fiskevandene i Kolding eller Vejle fjord. Bindeballe-bønderne har næppe drevet sæsonmæssigt fiskeri, men en sådan naturalieydelse kunne altså pålignes gårde, der lå langt inde i landet. De saltede sild var dog allerede inden 1610 afløst af penge (4 daler pr. td.).¹⁴ Måske skal ydelsen af sild ses i forbindelse med den udvinding af salt, der fandt sted i Koldinghus len.¹⁵

I Rygbjerg forekommer den sjældne landgildepost *dyrskyt* eller dyrskytpege. Denne pensil er registreret under formen »dyrskythold« hos Kalkar, der sammenligner den med jægerhold, altså en afløsning for forpligtelsen til at huse kongens jægere.¹⁶ *Tørv* optræder som ydelser i Vandel og Almstok, men dog ikke i de ældste jordebøger.

Det kan ikke præcist afgøres i hvilket omfang, der foregik *ændringer i landgildens størrelse* fra 1570 til 1700. Indtil 1662 synes udsvingene kun at være små. Efter 1664-matriklen foreligger kun få oplysninger om landgilden. Afgiften af gård nr. 3 og 4 i Almstok var uændret 1661 til 1688, og det samme gælder for de gårde, der optræder i Engelsholms jordebog 1682; men det er vigtigt at pointere, at jordebøgerne angiver de ydelser, som ejeren havde ret til at modtage, og *ikke* nødvendigvis de ydelser, som han rent faktisk oppebar. Hel eller delvis fritagelse for afgifter vil ikke kunne registreres i jordebogsmaterialet. Det er rimeligt at tro, at de nye fæstere, der overtog gårdene efter 1659 i en periode har nydt nedslag i landgilden. Det ville være interessant at se, om landmålingsmatriklen, der i første række skulle danne grundlag for skatteansættelsen, også medførte justeringer i landgilden, men det er ikke muligt at afgøre, i hvilken udstrækning sådanne ændringer fandt sted. I regimentsjordebogen 1696 er de tre ryttergårde i Bindeballe kun anført med deres hartkornstal efter 1688-matriklen, landgilden nævnes ikke.

Ved en vurdering af *hoveriets omfang* må det erindres, at den lokale herregård, Engelsholm, lå i nabosognet. Af Engelsholms bønder i Randbøl sogn var kun een ugedagstjener (arbejdede en hovdag om ugen).¹⁷

Kronbøndernes hoveri har næppe været af noget særligt omfang før mageskifterne. Efter oprettelsen af Nygård i Øster Starup sogn 1578 fik kronens bønder i Brusk og Jerlev herreder, der før havde ydet hovarbejde til Koldinghus, 15. marts besked om for fremtiden at gøre ægt og arbejde til Nygård.¹⁸ Blandt de opregnede byer var Rygbjerg, Almstok og Bindeballe; men som omtalt ovenfor (afsnit 2) var det kun gårdene i Bindeballe samt to (øde) i Rygbjerg, der forblev under kronen. Kanniketjenerne i Rygbjerg og hospitalstjenerne i Almstok, Vandel og Randbøl

14. I lensregnskabet 1610/11 hedder det: »Bønderne giver årligen efter jordebogen 7 tønder saltet sild, hvorfor af dem det nærværende år er oppebåret, eftersom de altid plejer at give for hver tønde 4 daler, 28 daler«. Bindeballe-bønderne var de eneste i Jerlev herred, der betalte saltede sild (i alt 1½ td.). Af Brusk hrd. ydedes 2 tdr., af Anst hrd. 3 tdr. og af Holmans hrd. ½ td.

15. Jfr. Susanne Krogh Bender: Saltværket ved Kolding, Vejle amts Årbog 1973, s. 114-125.

16. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog, bd. I, s. 315f. (»Djur«). Jfr. hertil Kalkars håndskrevne tilføjelse »Djurskyt« i hans arbejdsseksemplar, testamenteret Borchs Kollegium.

17. Jfr. bilag I, note 15.

18. Brev af 15. marts 1579 (Kanc. Brevb.).

har næppe gjort hovararbejde, da deres herskaber var fjernt fra sognet. Den enlige kronbonde i Vandel (gd. nr. 5) var fritaget for hoveri. Om »udeherredernes« bønder hedder det 1625/26 i lensregnskaberne: de »haver altid været fri for ægt, arbejde og anden tyng, formedelst de bo langt udi heden og er mesten parten meget forarmet«. ¹⁹

Bindeballe-bønderne – heriblandt selvejerne – måtte gøre hoveri til Nygård. Der var utvivlsom tale om forøget hovararbejde i forhold til, hvad der før skulle ydes til Koldinghus. Af kongeligt brev 7. januar 1582 fremgår det, at kronens bønder under Koldinghus og Nygård havde bedt om nedslag i skatten, fordi de nu betragtede sig selv som ugedagsmænd. ²⁰ Anmodningen blev afvist, og mændene fik påbud om at svare skat som bønder under andre slotte og gårde. Christian IV gjorde ikke samme brug af Nygård som jagtslot, som faderen havde gjort, og fra begyndelsen af 1600-årene blev hovedgårdsmarkerne bortfæstet, en tid til borgerne i Kolding og senere til bønderne i Egtved. ²¹ Samtidig blev hoveriet afløst af pengeydelse. Ifølge brev af 31. januar 1604 skulle de bønder, der hidtil havde pløjet og gjort høstarbejde til Nygård, nu fritages herfor mod en årlig afgift på 1½ rdl. af hver helgård, dog skulle bønderne fortsat vedligeholde gærderne omkring hovedgårdsmarkerne. ²² Hoveriafløsningen benævntes »avlingspenge« og kan følges fra år til år i lensregnskaberne. Også de to krongårde i Rygbjerg optrådte i registret, men med bemærkningen om, at de var øde og derfor ikke kunne betale. – I forbindelse med krongodsets bortsalg overgik Nygård 18. august 1651 til oberst Beenfeldt. ²³ Af lensregnskaberne 1654/55 ses det, at den nye ejer nu oppebar »avlingspengene«, der ikke længere tilfaldt kronen.

7. Sandflugt

Rygbjergs marker blev gentagne gange ødelagt af flyvesand. Om de seks kannikegårde hedder det 1597: »de er nu mesten part fordrevne af sand og folket afflyt«. ²⁴ Ifølge skattemandtallet 1610 var tre øde gårde »fordærvet af sand og sandknog«.

Randbøl hede er Jyllands største indsande. Herfra er sand trængt østpå og har forårsaget ødelæggelse i Bindeballe. Da landsbyen skulle takseres 1683 tog man hensyn til faren for sandflugt, fordi »samme bys bygninger 2de gange formedelst sandflugt er forflyttede, og er at befrygte, at sandflugt skal gøre den skade«. ²⁵ Der vides besked om den ene af disse gårdflytninger. I kongeligt missive af 27. februar 1636 hedder det, at fire navngivne bønder i Bindeballe (gårdene nr. 3, 4 og 6-7)

19. Af samme indførsel fremgår det, at »udeherredernes« kronbønder heller ikke betalte »S. Knuds-penge«. Hvad denne benævnelse dækker over er uvis.

20. Kanc. Brevb.

21. Jfr. P. Eliassen: Nygård, i: *Årbøger for Vejle amt*, 1908, 154-70.

22. I brevene 12. aug. 1615 og 8. marts 1634 indskærpedes på ny pligten til at vedligeholde gærderne.

23. Jfr. Beenfeldts skøde på Nygård af denne dato indført i Jyske Register. Beenfeldt ejede i øvrigt også nogle gårde i Randbøl sogn (se ovenfor afsnit 2).

24. Ribe kapitels jordebog 1605.

25. Chr. V. s matrikel, modelbogen.

har »andraget om, at det må blive tilladt dem at flytte deres gårdes huse på deres egne grunde, da de som følge af sandknog er ganske ødelagt, en del af dem vejet ned og søndertrykt og gårdsrummet fyldt med sand, så at de ikke kan give den tilbørlige landgilde...«²⁶ To måneder senere, 17. april 1636, bevilgedes de tre års frihed for landgilde og hoveri. De tre gårdes fritagelse bekræftes i jordebogsregnskaberne, medens det af skattemandtallene fremgår, at bønderne betalte skat som før. Det var altså kun tre gårde ud af fem, der blev flyttet, hvorfor man tør formode, at gårdene ikke er blevet flyttet særlig langt. 1 km syd for den nuværende landsby udpeges stadig en lokalitet, »gårdstederne«, hvor byen ifølge den stedlige tradition tidligere skal have ligget. På stedet, som består af lyngklædte klitter, er der påvist brolægning.

8. Krigene og pesten 1659

Tre gange i løbet af det 17. århundrede blev Jylland besat af fremmede tropper. For Randbøl sogn betød Kejserkrigen og Torstenssonfejden forarmelse og øde gårde, men disse ufredsår var intet at regne mod svenskekrigene 1657-60, hvor tyske og polske hjælpetropper medbragte en tyfusepidemi, der udslettede eller forjog tre fjerdedele af sognets befolkning.

Kejserkrigen 1627-29. Efter nederlaget ved Lutter am Barenberg 1626 måtte Christian IV i august 1627 se sine egne i vild flugt for Wallensteins kejserlige soldater. Kongens ryttere drog panikslagne og plyndrende op gennem Jylland, fulgt af Wallensteins tropper. Soldaternes hærgen ramte befolkningen særlig hårdt, fordi høsten netop var bragt i hus og nu blev et let bytte. 1628 stod der til stadighed mellem 20 og 30.000 mand i Jylland. Først med freden i Lübeck i maj 1629 blev de fremmede tropper trukket tilbage fra halvøen.

Krigen har kunnet følges langs *hærvejen*. Hærenheder med vogne og tros drog frem og tilbage mellem Viborg og Slesvig. Hovedvejens byrder var tunge nok i fredstid: 1690 beklagede præsten sig over »den almindelige landefart, som idelig med indkvartering og ægter besværes.«²⁷ Efter Kejserkrigen tog man hensyn til de særlige byrder, som krigen havde påført bønderne langs vejen.

I to år var landsdelen uden ordensmagt og lokal myndighed. Fra 9. september 1627 til 2. august 1629 kendes ingen kongelige ordre til lensmanden på Koldinghus, Gunde Lange.²⁸ For at opnå et overblik over krongodsets tilstand i Ribe stift fik de jyske kommissærer, heriblandt lensmændene over Koldinghus og Riberhus, 8. august 1629 ordre til at undersøge forholdene og fastsætte ved hvilke midler kronens bønder og de gårde, der var øde, kunne hjælpes på fode med bygningstømmer og ved fritagelse i nogle år for ægt og arbejde, landgilde og skat, så bønderne kunne komme sig så vidt, at de igen kunne give kronen de sædvanlige afgifter.²⁹

26. Kanc. Brevb.

27. Herredsbogen 1690.

28. Kanc. Brevb.

29. Kanc. Brevb.

Synsforretningen over Koldinghus len er bevaret ved lensregnskaberne 1629-31. Her meddeles afkortningen i landgilden for efteråret 1629 og det følgende år. Om kronens gårde i Tørrild herred, blandt andet Peder Jensens halve gård i Vandel (nr. 5) hedder det: »Fra Kobberbøl (i Nørup sogn) og til Vandel findes at gives 3. part skyld, thi de er på alfarveje og forarmede«. Og om Bindeballe: »Denne by haver sået ringe sæd, kan give fjerdeparten, dog Morten Pedersens halve gård (indersten i dobbeltgården nr. 5) og Søren Jensens gård (nr. 4) ingen landgilde i år, efterdi de er øde, og tilkommende år halvt«.

De to »øde« gårde i Bindeballe, der blev fritaget for landgilde, var ikke forladte, men blot forarmede. Morten Pedersen var det følgende år i restance med den halve landgilde, han efter afkortningsregistre skulle yde. Trods forskånsel synes mange bønder på egnen at have haft svært ved at klare afgifterne. Samtlige restanter i Jerlev herred fik landgilden eftergivet ved et omfattende *tingsvidne* udstedt på Jerlev herredsting onsdag den 19. januar 1631.

Medens jordebogsregnskabet kun kan berette om kronbøndernes vilkår efter krigen, så bidrager skattemandtallene med oplysninger om sognets øvrige beboere. Det fremgår her,³⁰ at to gårde i Randbøl by blev afbrudt, og at de ifølge tingsvidne 6. november 1630 var »slet øde«. I Bindeballe blev der først svaret fuld skat af alle otte mænd i 1635. I Almstok nævnes ingen ydere af skatten til mortensdag 1629, og da skatten dette år lignedes efter landgilden, betyder det rimeligvis, at Almstokfolkene heller ikke har magtet at svare landgilde. I skatten til mortensdag 1630 findes de samme fem mænd som i skatten 1626, men i de næstfølgende mange år frem til 1638 svarede kun byens tre hovedmænd skat. I Rygbjerg blev en gård øde, medens en gård i Daldover først blev øde *efter* krigen. – Alt i alt tør man slutte, at sognet var så nogenlunde på fode igen 1635. Dette år svarede i alt 31 brugere skat mod 33 i 1626.

Torstenssonfejden 1643-45. Femten år senere måtte Jylland anden gang huse en hær af fremmede. I december 1643 gjorde den svenske general Lennart Torstensson uventet indfald i Jylland. Størstedelen af den danske hær nåede i sikkerhed på Fyn, medens resten overgav sig ved Snoghøj 14. januar 1644. En uge senere havde svenskerne besat hele Jylland. I august samme år førte Torstensson de fleste af sine tropper tilbage til Trediveårskrigens skueplads i Tyskland, men i september slog en ny svensk hær sig ned i Jylland, denne gang under oberst Helmuth Wrangel. Ved freden i Brömsebro i august 1645 var okkupationen ikke længere fuldstændig. Allerede i foråret 1645 var lensmanden på Koldinghus, Mogens Bille, tilbage; den 7. maj blev han pålagt at nedtage kakkelovnene på slottet og føre dem til Hindsgavl, for at de ikke skulle stjæles, dersom fjenden kom igen.³¹

Besættelsen formede sig stort set som under Kejserkrigen, men blev af kortere varighed, og for Randbøl sogns vedkommende var følgerne ikke helt så slemme.

30. Jfr. bilag I med noter 3 til 7.

31. Kanc. Brevb.

Kronbønderne var efter krigen endnu i restance med landgilden til efteråret 1643. Kommissærer foretog igen afkortninger i landgilden. *Afkortningsregistret* for 1645/46 er dateret 14. marts 1646, og det fremgår heraf, at gårdene nr. 1-2 og 4 i Bindeballe skulle yde halv landgilde, og de tre øvrige gårde kun en trediedel og først det tredje år fuld afgift. Yde Pedersen i Rygbjerg, der havde fæstet jorden til de to ødegårde, skulle svare fuld landgilde, Peder Jensen i Vandel en fjerdedel, derefter halvt og siden helt.

1646 svarede de samme skat som i 1643 på nær een.³²

Svenskekrigene og pesten 1657-60. 1657 viste det sig endnu engang umuligt at forsvare Jylland mod en velorganiseret og krigsvant hær. 23. august 1657 opslog Karl X Gustav sit hovedkvarter i Kolding, og da fæstningen Frederiksodde to måneder senere faldt for general Wrangels angreb, var hele Jylland igen i fjendernes vold. I den hårde vinter fulgte svenskerne dristige overgang over de frose bæltter, der førte til den midlertidige fred i Roskilde i februar 1658. Ifølge trakta-ten skulle Karl Gustavs tropper have deres underhold her i landet indtil maj måned.

I august samme år genoptog Sverige krigen. I mellemtiden havde Danmark fået forbundsfæller. Kurfyrsten af Brandenburg rykkede i november ind i Jylland med en mægtig hær – heriblandt et kejserligt og et polsk regiment. Under tilbage-trækningen brugte svenskerne »den brændte jords politik« for at besværliggøre den fremrykkende hærs muligheder for proviantering. 14. december indtog polakkerne Kolding under et veritabelt blodbad, hvorefter de allierede var herrer i Jylland på nær Frederiksodde. Denne fæstning faldt først 19. maj 1659. Forinden var der udbrudt pest, plettyfus, i hjælpetroppers rækker.

I den anden krigsvinter – medens København modstod svenskernes storm – måtte det udhungrede Jylland føde og forpleje en hær på 30.000 mand med 24.000 heste. At det var allierede tropper gjorde ingen større forskel. Disse op-holdt sig det meste af tiden i Syd- og Sønderjylland. Polakkerne havde et halvt års tid hovedstyrken samlet på Skudstrup mark i Skodborg sogn ved Kongeåen; brandenburgerne og de kejserlige tropper lå i lejr mellem Ribe og Kolding. Herfra søgte enheder med mellemrum længere op i Jylland på jagt efter mad og foder og i et forsøg på at undgå *pesten*. Denne dødbringende sygdom overførtes snart på civilbefolkningen, og kostede i følge Aksel Lassens beregninger³³ 60.000 mennesker livet – i Sydjylland og på Fyn. Det hårdest ramte område var egnen mellem Ribe, Kolding og Vejle, heriblandt Jerlev og Tørrild herreder.

Der er bevaret ganske fyldige efterretninger om *nabosognenes* skæbne under krigen. Om Egtved sogn beretter den nytilkomne præst (den gamle var død) 1. november 1660, at folk i Egtved by var moksen døde, og de som levede var berøvet al deres formue af svenske og allierede.³⁴

32. Jfr. bilag I med note 11 og 12.

33. Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659*, s. 147.

34. Samme sted s. 118.

I Grene og Grindsted sogne måtte beboerne flygte een gang for svenskerne og to gange for de allierede. Den sidste gang, i sommeren 1659, var folk hjemmefra i fire måneder, og en stor part døde »udi den store grasserende sygdom«. I Grene blev sognefolkene plyndret af de kejserlige og af brandenburgerne, så ikke et levende hoved blev beholden. Hvor soldaterne »kunne finde nogle folk udi moser og moradser, der slog og pinte de dem at vise dem alt det, de havde«. Da nogle få levende vendte hjem i sommeren 1659 blev de udplyndret af polakkerne, da de havde fået lidt høstet, og de fleste fik »intet rug sået«.³⁵

For *Randbøl og Nørup sogne* findes ingen øjenvidneskildringer af krigsårene. De få oplysninger, der haves, er alle nedtegnet over en generation senere. De er indeholdt i præsteindberetningerne 1690, 1700 og 1707 (samt kirkebogen 1698), og i Preben Brahes brev til amtmanden 1692.³⁶

1690 beretter sognepræsten Alexander Jakobsen Falck, der da havde været i embedet i godt 10 år, at sognene 1658 (sic!) blev »ganske minerede« af polakkerne ved smitsom syge. Døden levnede kun »to par ægtefolk og nogle få unge mennesker«. Randbøl kirke stod lukket i tre år, fordi der ikke var folk at prædike for. Jorden blev fordærvet og hustømmeret stjålet. 1700 og 1707 fortælles, at folk forlod hus og hjem og flygtede til Engelsholm, hvor der kom sygdom iblandt dem, og de døde på nær nogle få. Deres (forladte?) huse blev nedrevet og tømmeret stjålet. 1698 noterede han i kirkebogen i forbindelse med optegnelsen af et stolestaderegister for Randbøl kirke, at »sognet blev ganske øde udi polakkernes tider«, folk døde af smitsom syge, og der blev ikke prædikeret i Randbøl kirke i tre år.

Preben Brahe meddeler 1692, at han ved sin tilbagekomst 1660 fra Sorø, hvor han og familien havde tilbragt krigsårene, fandt Engelsholm ganske spoleret og måtte sætte nyt bo. Godset var i ynkelig tilstand, og jorden overgroet med lyng, så der så ud som i en ørken. Folk var døde af den store smitsomme syge og af hunger og nød, så kun fire af godsets gårde var besat. I løbet af et år blev der begravet 1400 (sic!) mennesker på Nørup kirkegård. Husene blev brudt ned og tømmeret stjålet.

Det er betegnende, at det er polakkerne, der må holde for. Befolkningen søgte tilsyneladende beskyttelse på herregården Engelsholm, og det var her, de blev syge og døde. Preben Brahe nævner også sult og nød som dødsårsag. Næsten hele befolkningen døde, hedder det samstemmende; men at der i løbet af et år skulle være begravet 1400 mennesker på Nørup kirkegård må være en stærk overdrivelse. Begge pointerer tyveriet af bygningstømmer fra de øde gårde. At jorden allerede 1660 skulle være overgroet med lyng, må være en efterrationalisering. Så hurtigt breder lyngen sig ikke!

Aksel Lassen har foretaget beregninger på grundlag af bevarede kirkebøger, jordebøger og matrikler. På grundlag af 1662-matriklen udregnede han de enkel-

35. Samme sted s. 81ff og 114f.

36. Jfr. kap. II, 9 og 10.

te sognes »ødestedsprocenter« uden at der skelnedes mellem gårdenes brugerantal. Ifølge Lassens optælling stod 1662 i Tørrild herred 243 ud af 376 steder øde (65%).³⁷ For Randbøl sogns vedkommende skulle 24 ud af i alt 35 steder være øde (= 69%). Der er dog talt forkert; i matriklen opregnes kun 33 »steder«, d.v.s. landgildeenheder.

Det er mit indtryk, at Aksel Lassens »grove« optælling af ødesteder i det store og hele giver et sandfærdigt billede af gårdenes tilstand 1662, et tidspunkt, hvor mange igen var besat efter krigens folketab. I et sogn som Randbøl med mange dobbeltgårde er det dog ikke nok at regne med »steder«, der kan have vekslende brugerantal; her bør beregningerne tage udgangspunkt i antallet af brugerandele. En dobbeltgård kan nemlig have mistet den ene bruger, medens den anden stadig er tilbage. I et forsøg på at vise, hvor problemerne skjuler sig, er foretaget en *sammenligning* af sognejordebogen fra januar 1662 med skattemandtallet fra oktober 1656, det sidste før krigen.

I. *Besat 1656, øde 1662:*

- 4 brugerandele i Daldover
- 9 brugerandele i Vandel
- 2 brugerandele i Almstok
- 3 brugerandele i Bindeballe
- 6 brugerandele i Rygbjerg

II. *Besat 1656, besat 1662:*

- 1 brugerenhed i Randbøl (gammel fæster)
- 2 brugerandele i Vandel (nye fæstere)
- 1 brugerandel i Daldover (ny selvejerbonde)
- 1 brugerandel i Bindeballe (i flg. stedsmaal gammel selvejer)

III. *Besat 1656 og formodentlig besat 1662* (det fremgår ikke, at gården er øde, men der nævnes ingen fæstenaavne):

- 1 brugerenhed i Randbøl
- 1 helgård i Almstok med 2 brugerandele

IV. *Dobbeltgårde besat 1656, men kun med en bruger nævnt 1662:*

- 1 gård i Almstok (ny fæster; kan tidl. have haft 3 brugere)
- 1 gård i Bindeballe (ny fæster)
- 1 gård i Bindeballe (gammel fæster)

V. *Ubesat 1656, besat 1662:*

- 1 brugerenhed i Randbøl

VI. *Ubesat 1656, ubesat 1662:*

- 2 brugerandele i Rygbjerg

Sådan tog situationen sig altså ud i begyndelsen af 1662. Det er ikke muligt at gå bag om dette tidspunkt og få at vide, hvordan forholdene var to år tidligere, da tropperne trak sig tilbage. Det er givet, at mange af de bønder, der nævnes 1662, var *nytilkomne folk* – vistnok hovedsagelig fra Nørrejylland.³⁸ Kun tre af navnene fra 1656 genfindes 1662 men som nævnt var navnestoffet beviseligt forældet. Det

37. Aksel Lassen, anførte værk s. 60.

38. Ifølge Aksel Lassen kom mange af de nye folk fra Nørrejylland. Nabsognet mod nord, Lindeballe, fik således nye beboere fra Thy og Vendsyssel.

er vel rimeligt at anslå, at mindst *tre fjerdedele af sognets indbyggere døde eller forsvandt*. Men til trods for at størstedelen af befolkningen blev udskiftet, så levede erindringen om de gamle dog videre. Da præsten 1698 optegnede stolestaderegistret i Randbøl kirke, huskede man endnu navnene på mænd og kvinder i Rygbjerg og Vandel, som mere end en generation tidligere var døde eller flygtet. Nogen *har* der været, som kunne overlevere denne viden.

9. Bebyggelsens udvikling i det 17. århundrede

Ovenfor (kap. II,6) kunne det om mandtallene 1610-56 konkluderes at disse ikke var anvendelige til en egentlig befolkningsstatistik, idet de efter deres indretning kun anfører de husstande, der betalte skat. De giver altså et udtryk for, hvor mange gårde, der var *ved magt*. Derimod omfatter skattelisterne 1677-99 så godt som samtlige husstande inklusive de jordløse husmænd, og det også selv om disse ikke svarede skat (jfr. afsnit 5).

Jordebogen 1662 og matriklen 1664 er ene om at udfylde tomrummet mellem 1656 og 1677. De to kilder anfører samtlige brug i sognet med bemærkninger om, hvorvidt disse er besat eller øde, men i nogle tilfælde fremgår det ikke helt klart, om gårdene var besat, og det kan ikke altid afgøres, om gårdene var »ved magt«.

Efter disse overvejelser er forsøgt opstillet en tabel over gårde og gårdparter, der var ved magt i tiden 1610-99. Det er indlysende, at flere af tallene må bero på et skøn, som der gøres rede for i noterne. Betegnelsen »ved magt«, der er foretrukket fremfor »besat«, er ikke i sig selv noget veldefineret udtryk. Tabellen opregner brugerandelene, da det på grund af de mange dobbeltgårde ikke er tilstrækkeligt blot at anføre gårdene.

Randbøl sogn. Gårde og gårdparter ved magt 1610-1699

	1610	1626	1631	1643	1646	1656	1662 ^a	1664	1677	1687	1699
Bindeballe	8	8	6	8	7	8	3	1 ^b	7	7	7
Almstok	5	5	3	7	7	7	3	3	6	6	3 ^d
Rygbjerg	5	4	5	6	5	6	0	0	0	0	0
Dalldover	5	5	4	5	5	5	1	2	3	3	3
Vandel	8	8	7	9	9	11	2	2	2	2	2
Randbøl	3	3	1	2	2	2	3	3	2	1 ^c	2
i alt	34	33	26	37	35	39	12	11	20	19	17

a) sml. analysen af 1662-jordebogen i foregående afsnit.

b) der er tvivl m.h.t. gård nr. 6 og 7 i Bindeballe, der ikke er medregnet.

c) Jens Pedersen (Randbøl nr. 1) var forarmet og er ikke medregnet.

d) i Almstok var tre mænd forarmede (jfr. bilag III).

Alt i alt var sognets bebyggelse i generationerne før krigen 1657-60 præget af *stabilitet*. 1599 blev tiendeydernes antal opgjort til 37,³⁹ og skatterne viser, at et

39. Stiftsregistret.

tilsvarende antal gårde har været besat. De sidste årtier af det 16. århundrede har formodentlig haft et lignende befolkningsunderlag. 1596 var der 16 skatteydere i Daldover, Vandel og Randbøl, det samme antal som i 1610.⁴⁰ Kejserkrigen og Torstenssonfejden forårsagede øde gårde og forarmelse, men følgerne blev dog relativt hurtigt forvundet. I tiden umiddelbart før svenskekrigene havde sognet mindst lige så mange besatte gårde som to generationer forinden.

Krigen 1657-60 og den medfølgende epidemi fik katastrofale følger, som langt fra var forvundet ved århundredets udgang. Måske mere end tre fjerdedele af befolkningen bukkede under eller flygtede, og en halv generation senere, i 1677, var kun godt halvdelen af gårdene besat. Herefter øgedes folkemængden ikke, men bebyggelsen stabiliseredes på et *nyt niveau*. Rygbjerg forblev øde, og i Vandel, der før krigene var sognets folkerigeste by, var der i Christian V.s regeringsår kun to husstande.

Disse hovedtræk bekræftes af oplysningerne om forpagtningsafgiften for kirkeens andel af *korntienden* (sml. ekskursen). Afgiften for Randbøl kirkes korn forhøjedes 1618 fra 17 til 19 ørter på grund af gårdenes genbesættelse i Rygbjerg og forblev herefter uændret frem til svenskekrigene. Der foreligger ikke oplysninger om fæsteafgiftens størrelse i tiåret efter 1660, men i 1680'erne var den stadig kun halv så stor (9½ ørte) som før krigene.

Folketallet. Hvis vi med Aksel Lassen antager, at en hustrand i gennemsnit talte seks personer, og regner med f.eks. 40 husstande som det normale i tiden før svenskekrigene, så bestod befolkningen med andre ord af i alt 240 mennesker. Skattemandtallet 1699 antyder, at der på det tidspunkt var i alt ca. 20 husstande, der da skulle svare til en samlet befolkning på 120 mennesker.

For århundredets sidste to årtier foreligger der i *kirkebogen* (sml. kap. II,11) oplysninger om antallet af døbte (nyfødte) og begravede (døde). Aksel Lassen regner med en fødselsprocent på 3,25 (at der af en befolkning på 100 i gennemsnit fødtes 3,25 børn om året). I Randbøl sogn blev der ifølge kirkebogen i årene 1680-99 i gennemsnit døbt 3,6 børn om året, der da skulle modsvare en befolkning på ca. 110 personer. I årene 1700-09 udgjorde det årlige gennemsnitlige dåbstal 5,6 børn, der skulle indicere en befolkning på ca. 170 personer.

Der var 1680-1709 tale om et ganske betydeligt fødselsoverskud, mest udtalt i årene 1700-09, hvor antallet af døbte var mere end dobbelt så stort som antallet af begravede. Disse tal må afspejle en tilvandring af yngre mennesker, og der fandt da også i disse år en nybosættelse sted i Vandel.⁴¹ 1707 kunne pastor Alexander Jakobsen indberette: »... dog haver vor Herre været så nådig, at noget igen af det øde i disse sidste år er blevet beboet.«⁴²

Ødegårdene. Det flertydige indhold af ordene »besat« og »øde« viser sig i sogne-

40. Sml. bilag I. 1596 foreligger der kun oplysninger fra Tørrild herred.

41. Jfr. amtsregnskabernes ekstraskattemandtal 1704 og 1711.

42. Præsteindberetningen 1707, Da. Kanc. D, 41.

præstens indberetning 1690. Her bruges dels betegnelserne »besat« og »nogenledes besat« eller »besat nogenlunde«, dels udtrykkene »øde«, »så godt som øde« og »slet øde«, medens en gård i Almstok, der kun bestod af to jordhytter, var »som den var øde«.

En gård var altså ikke nødvendigvis enten besat eller øde. Udtrykket »nogenledes besat« viser, at en gård kunne være i god eller ringere stand, og formuleringen »så godt som øde«, at en »ødegård« ikke behøvede at være forladt. Derimod betegner »slet øde« vist altid, at gården stod tom; og når det i sognejordebogen 1662 om gårdene hedder, at de var »ubesat og ganske øde« eller »øde og ganske ruineret« er der heller ingen tvivl om meningen: her var ingen folk tilbage.

I det 17. århundrede var til stadighed gårde, som stod øde. I Rygbjerg, hvor markerne efter alt at dømme var delt mellem otte brug, stod to af gårdene øde fra århundredets begyndelse, men uden at deres marker blev fordelt mellem de øvrige gårde (ødegårdene var kronens, de andre domkapitlets). Randbøl bys tre gårde blev efter Kejserkrigen aldrig fuldt besat. Først efter 1660 var der igen en fæster på hver af gårdene, men vist kun en kort tid.

I tiden før svenskekrigene har man kun undtagelsesvis kunnet opleve tilgroede jordstrimler i markerne, der markerede de agre, der tilhørte de øde gårde. Ødegårdenes marker i Rygbjerg blev i hvert fald en tid dyrket af een af kannikernes bønder. En gård i Dal Dover (nr. 2), der tilhørte Engelsholm og i 1650'erne var »ganske øde«, fik markerne pløjet og tilsået af hovedgården. – Anderledes efter krigene. 1683 hedder det om Vandel, at »det meste af jorden [er] begroet med lang lyng«. Da byen kun havde een ejer, Engelsholm, har de to fæstebønder, der sad ene tilbage, vel frit kunnet disponere over jordene. I Dal Dover drev Niels Jørgensen (gd. nr. 3) halvdelen af nabogårdens marker (nr. 4), der som hans egen tilhørte Engelsholm. 1690 berettede præsten om anneksgården i Randbøl (nr. 2), at den havde »været upåboet siden fjendetider«, hvad der ikke var helt i overensstemmelse med sandheden. Nabobonden havde en tid gjort brug af jorden mod at svare de kongelig skatter, hvis udredelse påhvilede præsten, der så til gengæld ikke modtog nogen landgilde. På gårdstedet stod to gamle huse.

Økonomiske betingelser. Uden at der i øvrigt kan siges meget om de økonomiske vilkår (jfr. afsnit 10), er der ingen tvivl om, at der i begyndelsen af det 17. århundrede var betydelig større rigdom blandt bønderne end i slutningen af århundredet. Engelsholms smukke hovedbygning, der opførtes af Knud Brahe i 1590'erne, taler sit tydelige sprog om velstand og fremgang. Men det er værd at hæfte sig ved, at de næsten årligt tilbagevendende, ekstraordinære pengeskatter, hvis tyngde blev stedse mere følelig, faktisk blev betalt – også i 1640'erne og 1650'erne.

Tiden under Christian V (1670-99) var på alle måder fattig. Kvæg- og kop-skatte, der pålagdes befolkningen fra og med 1677, synes at vise en tilbagegang i kvægholdet, der næppe alene kan forklares som skatteunddragelse, men må skyldes, at skattetrykket nu havde nået et maksimum. I Almstok forarmedes

fire gårdmænd i løbet af 1680'erne, og i 1699 var tre af byens mænd stadig fritaget for skat på grund af fattigdom. – I disse år, 1692, måtte Preben Brahe på Engels-holm, der som godsejer var ansvarlig for at hartkornskatterne blev inddrevet, »indfly til den kgl. majestæts trones fodskammel« for at bede om skattelindring for sit øde bøndergods, hvilket blev ham tilstået.⁴³

Medens der i 1614-20 var overskud på Randbøl kirkes regnskab, og værgerne blev pålagt at forstrække Øster Nykirke med 50 rdl., var det kun med den største anstrengelse, at der 1679 og det følgende år blev foretaget nogle påkrævede byggearbejder på Randbøl kirkes tårn.⁴⁴

10. Levevilkårene

Det står klart, at der i befolkningen har været betydelige *sociale forskelle*. Lad os først opregne ekstremerne: Medens Christian Sørensen i Bindeballe (gd. nr. 5) 1677 blev beskattet af fem heste og syv køer og to år senere kunne forære kirken en læst kalk, så sad i disse år i samme by Las Pedersen med en eneste ko. Og hvilken forskel var der ikke mellem Jacob Thomsen og Jens Rasmusens firlængede gård i Bindeballe (nr. 1 og 2) og jordhytterne i Almstok 1690. Antallet af jordløse husmænd var dog meget lille.

Så godt som alle i sognet har været *analfabeter*, har hverken kunnet læse eller skrive. Den nærmeste skoleholder var degnen i Nørup, men er børnene fra Ryg-bjerg og Almstok mon nogensinde kommet så langt? Det er betegnende, at de to »grander« i Bindeballe, Jens og Peder Madsen, der 1662 bevidnede sognejorde-bogens rette ordlyd, ikke var i stand til at skrive deres navne. I stedet tegnede de initialerne IMS og PMS under deres navne, som præsten havde skrevet for dem. Samme Peder Madsen (Bindeballe gd. nr. 6) bad sig 1677 fritaget for ombuddet som kirkeværge »formedelst sin ukyndighed i læsen og skriven«.⁴⁵ Kirkeregnska-berne, der kun foreligger som renskrifter og afskrifter, synes nedtegnet i forbindel-se med sysselprovstens årlige revision. Men dette behøver ikke at betyde, at værgerne ikke har kunnet føre rigtigt regnskab. Bønderne har sikkert været gan-ske ferme til at regne.

I småglimt får vi et indtryk af de *sundhedsmæssige* forhold. Mange børn er døde som spæde, nøjagtig hvor mange vil for årene 1680-1700 kunne udregnes på grundlag af kirkebogen, og ud fra samme vil man også kunne anslå den gennem-snitlige levealder for voksne. Befolkningen har stået afmægtig overfor almindelige sygdomme og legemlige skader. Las Pedersen i Bindeballe var vanfør og havde ondt i ryggen. Også Hans Lauridsens kone i Daldover var vanfør, og Knud Madsen i samme by havde fået hænderne forbrændt, da hans gård brændte. I gårdene har der ligget gamle og svage og ventet på døden. Husmandskonen Mette Pedersdatters moder i Daldover havde i mange år ligget i sengen, og

43. Jfr. kap. II,10 med note 26.

44. Jfr. kirkeregnskaber 1676-86.

45. Jfr. note 44.

Diderik Andersens hustru i Randbøl lå i mange år med stor pine og var ganske vanfør.⁴⁶ Dette var dagligdagens skavanker og prøvelser. Kom der en epidemi som den i 1659, hvor befolkningen i forvejen var udmagret af krig og hungersnød, var der intet at stille op. Så kunne store dele af befolkningen bukke under, og nye og fremmede folk måtte overtage deres plads.

Først fra og med 1720'rne foreligger der fæstebreve, udstedt til bønder under Engelsholms gods, hvorfor det ikke er muligt at redegøre for *fæstebøndernes* kontraktlige forhold til deres herskab. Hoveriets omfang bør næppe overvurderes. Den lokale herregård lå i nabosognet, og de gårde, der ikke hørte under denne, havde deres herskab så langt bort, at der ikke kunne blive tale om arbejdsydelse. Kronens bønder i Bindeballe måtte en tid arbejde på lenets ladegård, men kronbonden i Vandel var fritaget, fordi han som andre bønder i Tørrild herred boede »langt udi heden« og var fattig. Det ville være ønskeligt at vide, hvordan fæstebønderne opfattede deres egen stilling. Ingen har været i tvivl om det virkelige forhold mellem bonde og herskab, hvem der var herre og hvem der var tjener. Men forholdet var utvivlsomt også præget af fælles og gensidige interesser. Bonden kunne altid opsige sin kontrakt og søge til andre steder. Enken Maren Jørns i Rygbjerg gav op og flygtede med sine børn. Til hvilken anden skæbne spørger man unægtelig. Efter Kejserkrigen, hvor befolkningen var udhungret og udplyndret, lod kronens bønder i Jerlev herred, heriblandt Bindeballe-folkene, lensmanden forstå, at nu var grænsen nået. Hvis ikke kongen eftergav dem, hvad de skyldte, var de »forårsaget at løbe fra hus og gård med deres fattige hustruer og små børn«, og dermed forårsage øde gårde.⁴⁷

Med et kildegrundlag, der er domineret af afgifter og andre byrder, hvor undtagelsen eller fritagelsen nævnes, men ikke de mange tilfælde, hvor alt gik godt og tingene lykkedes, forledes man let til at male med for mørke farver. Tilværelsen i det 17. århundrede var helt anderledes end i dag. Sult og sygdom var realiteter, som ingen kunne sikre sig imod. Men disse forhold betyder ikke, at livet har været uden kvalitet, eller uden umiddelbare glæder. 1638 – det er midtvejs mellem Kejserkrigens og Torstenssonfejdens fortrædeligheder – kunne præsten helt uforbeholdent skrive: »Bindeballe ligger under en skøn skov«.

46. Jfr. afsnit 5.

47. Jfr. bilag I note 12.

EKSKURS

Forpagtningsafgifterne for kirkernes korntiende i Jelling syssel

Et udtryk for bebyggelsens varierende styrke fås gennem oplysningerne om den årlige afgift, som kirkerne modtog for den bortforpagtede tiende (jfr. kap. I,2). I nedenstående tabel er vist de kendte afgifter for kirkerne i Jelling syssel,¹ uddraget af kirkeregnskaberne 1614-20 og 1676-86 samt af 1664-matriklen, der dog må angive størrelserne sådan som de tog sig ud før 1657. Kirkernes korntiende forpagtedes bort på et varierende åremål til de stedlige herremænd, sognefolkene selv eller til sognepræsterne.² Afgiften beregnedes i korn: rug, byg og havre, eventuelt boghvede, regnet i ørter,³ hvorfor den var uafhængig af dalerens faldende værdi. Om noget fintfølende »konjunkturbarometer« er der dog *ikke* tale. I årene 1614-20 ændredes afgiften kun i et sogn, Randbøl.

Efter krigen 1657-60 måtte der foretages betydelige justeringer for at bringe afgifterne i et rimeligt forhold til, hvad der kunne høstes i de enkelte sogne. En sammenligning af afgifterne fra før 1657 med afgifterne 1676 viser, at der i 23 sogne var tale om et samlet fald fra 339 ørter til 310¼ ørte. Sammenholdes tallene fra 1676 med 1686, ses det, at forholdene var i bedring. I fem sogne blev afgifterne forhøjet, således at de samlede afgifter for 23 sogne i 1686 udgjorde 323½ ørte eller 96% af afgifterne før svenskerne indfald.

Det vil ikke ud fra tallene 1676 være rimeligt at dømme om pestdødens omfang i de forskellige sogne. Hertil er afstanden i tid for stor. Derimod må tallene kunne sige noget om *takten i genbesættelsen* efter svenskekrigene. *To tendenser* synes at gøre sig gældende. 1) De sogne, hvor afgifterne steg eller forblev uændret i forhold til tiden før 1657, er hovedsagelig beliggende i den østre del af syslet på morænen nord og vest for Vejle. Men det er værd at bemærke, at de udstrakte, tyndt befolkede hedesogne i vest, Brande og Grindsted, allerede 1676 havde genvundet deres befolkningsunderlag. 2) De ti sogne, hvor afgifterne var faldet i forhold til 1657, er alle med udtagelse af Hover beliggende på højderyggen eller vest herfor. Fire sogne, der havde en tilbagegang på mere end 30%: Give, Gadbjerg, Lindeballe og Randbøl, ligger alle i umiddelbar nærhed af højderyggen.

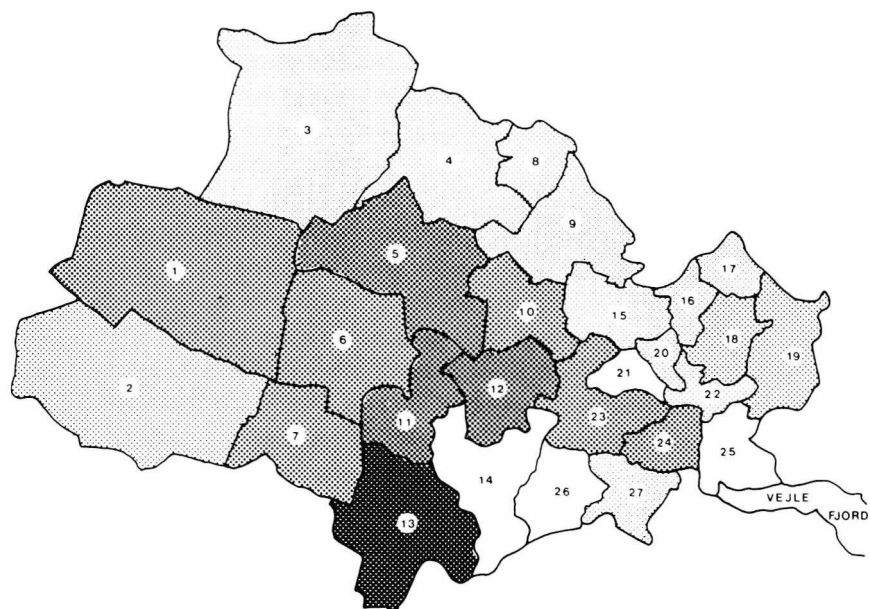
-
1. Jelling syssel omfattede sognene i Tørrild og Nørvang herreder samt Grene og Grindsted sogne i Slavs herred, i alt 27 sogne.
 2. I 25 sogne var korntienden 1614-20 fæstet af henholdsvis 13 adelige og 3 sognepræster, medens de resterende 9 tiender var forpagtet af sognemændene selv i fællig eller af een eller to af bønderne, der da som oftest var kirkeværger. I Ø. Snede havde sognemændene kirkens korn i fæste »i Hans Nielsen hans livstid« – en formulering der genfindes andre steder. Åremålene kunne dog også være ganske korte.
 3. I tabellen skelnes der ikke mellem kornsorterne. Her er 1 ørte rug (à 10 skpr.) = 1 ørte byg (à 12 skpr.) = 1 ørte havre (à 20 skpr.). Ved nyfæste betaltes en indfæste svarende til 1 rdl. pr. ørte korn, *uanset* om det var hartkorn eller havre. Betalingen af den årlige forpagtningsafgift blev erlagt i penge, hvis sum varierede efter kapiteltakstens størrelse. Kapiteltaksten kan i regnskaberne 1614-20 og 1676-86 udledes for de enkelte kornsorter for hvert år.

Jelling syssel. Forpagtningsafgifterne for kirkernes korntiende i ørter korn

	1614-20		årene før 1657*		1676		1686
(Hornstrup)	(16)		(16)		–		–
Grejs	10	=	10	=	10	=	10
Sindbjerg	18	=	18	<	20	=	20
Ø. Snede	33	<	33½	<	36	=	36
Langeskov	11	=	11	=	11	<	14
Uldum	11	=	11	=	11	=	11
Vindelev	9	=	9	=	9	=	9
Hvejsel	21	=	21	=	21	=	21
Givskud	9	=	9	>	~ 7½	<	9
Ø. Nykirke	16	=	16	=	16	=	16
Thyregod	12	=	12	=	12	=	12
Vester	5	=	5	=	5	=	5
Give	14	=	14	>	9	<	14
Ringive	10	=	10	>	8	=	8
Brande	23	=	23	=	23	=	23
Sdr. Omme	21	=	21	>	18	=	18
Grene	10	>	8	>	7	=	7
Grindsted	17	>	16	<	17	=	17
Jelling	23	<	23½	>	23	=	23
Hover	13	=	13	>	11	=	11
Skibet	14	=	14	=	14	=	14
Randbøl	[17]	=	19	>	~ 8¾	<	~ 9½
Lindeballe	8	=	8	>	5	<	8
Gadbjerg	14	=	14	>	8	=	8
(Kollerup)	(7)		(7)		–		–
(Bredsten)	–		(30)		–		–
(Nørup)	–		(19)		–		–
23 sogne sammentalt	341		339		310¼		323½

* tallene er fra 1664-matriklen.

JELLING SYSSEL - FÆSTEAFGIFTERNE FOR KIRKERNES KORNTIENDE 1657 OG 1676.

□ OPLYSNINGER
MANGLER

▨ AFGIFTERNE
STEGET

▩ AFGIFTERNE
FALDET
OVER 30%

▧ AFGIFTERNE
UÆNDRET

▨ AFGIFTERNE
FALDET

■ AFGIFTERNE
FALDET
OVER 50% (RANDBØL)

1 SDR. OMME

7 GRENE

13 RANDBØL

19 Ø. SNEDE

25 HORNSTRUP

2 GRINDSTED

8 VESTER

14 NØRUP

20 VINDELEV

26 BREDSTEN

3 BRANDE

9 Ø. NYKIRKE

15 HVEJSEL

21 KOLLERUP

27 SKIBET

4 THYREGOD

10 GIVSKUD

16 LANGSKOV

22 GREJS

5 GIVE

11 LINDEBALLE

17 ULDUM

23 JELLING

6 RINGIVE

12 GADBJERG

18 SINDBJERG

24 HØVER

SAMMENFATNING OG KONKLUSION

Ændringerne i *ejendomsforholdene* var i det store og hele bestemt af kronens dispositioner. Indtil 1570'erne var de fleste gårde adeligt strøgods, men med Frederik II.s oprettelse af et kongeligt domæne i Koldinghus len kom hele Bindeballe i kronens eje, medens en del gårde i Rygbjerg, Almstok, Randbøl og Vandel blev overladt til de »halvstatslige« institutioner, Kolding hospital og Ribe domkapitel. Ved krongodssalget 1650 fik Jørgen Brahe mulighed for at udvide sit bøndergods under Engelsholm. De øvrige gårde skiftede hænder flere gange i tiden inden 1700; tre gårde tilbagekøbtes og udlagdes som ryttergods.

En betydelig del af gårdene var *dobbeltgårde*, hvor to brugere var fælles om afgifterne, medens de, når de betalte skat, blev betegnet som henholdsvis »hovedmænd«, der svarede fuld skat, og »inderster«, der svarede halv skat. Forholdene er bedst belyst i Bindeballe, hvor jordebøger og mandtal 1610-56 viser, at strukturen var meget stabil; men det kan ikke helt afgøres, hvorledes byrderne har været fordelt, og efter hvilke regler den ene opnåede status som hovedmand og den anden som inderst. *Gårdspaltningen* synes dog så vidt fremskreden, at gårdparterne på det nærmeste bør opfattes som selvstændige brug, hvor den ene mand ikke nødvendigvis hæftede for den anden i tilfælde af forarmelse eller uheld. Den relative begunstiggelse af dobbeltgårdene med hensyn til afgifter og skatter kan have medvirket til at opretholde gårdene som betalende enheder.

Tre *selvejergårde* i Bindeballe og en i Dallover betalte oprindelig alle deres faste afgifter til kronen; men med tiden blev herlighederne afhændet til private. 1578 mageskiftedes gården i Dallover til Tirsbæk, der fik ret til at tilforhandle sig ejendomsretten; gården bevarede imidlertid sin jordegne status. De tre Bindeballe-gårde blev 1650 sammen med det øvrige krongods udlagt til statens kreditorer. Selvejerne måtte gøre hoveri til kronens ladegård i lighed med fæstebønderne. I skattemæssig henseende udgjorde de en særlig kategori, idet de betalte det dobbelte af, hvad fæstebønderne skulle yde. Indersterne på de jordegne dobbeltgårde slap dog lige som »fæsteindersterne« med at betale det halve af en fæstebonde. Desværre er det ikke muligt at redegøre for selvejergårdenes forhold under enevælden.

I sognet fandtes ingen husmandssteder med jord. Nogle få *jordløse huse* afsløres på grund af kildernes beskaffenhed først i skattemandtallene 1677-99, og giver sig ikke til kende i lensregnskabernes mandtal eller i jordebøgerne. I amtsregnskabernes skattemønstre nævnes tillige et antal »forarmede stakler« og *gamle*. Gamle gårdfolk på aftægt anførtes almindeligvis ikke i mandtallene, men derimod gamle husmandsfolk, når disse stadig udgjorde selvstændige husstande.

De almindeligste *landgildeafgifter* var korn- og smørydelser. I selvejernes afgifter indgik gamle skatter: kværst og leding, samt for Bindeballe-gårdens vedkommende ydelser i saltede sild, der dog allerede 1610 var afløst af penge. I Rygbjerg forekom landgildeposten »dyrskyt«, en sikkert for længst afløst pligt til at indkvartere kongens jægere. Det kan ikke helt afgøres, i hvilket omfang der foregik

ændringer i landgildens størrelse, dog synes udsvingene i tiden mellem mageskifterne og 1662 ikke store. – Den lokale hovedgård, Engelsholm, lå i nabosognet, og kun en enkelt bonde i Randbøl by nævnes som ugedagstjener. *Hoveriets omfang* under Engelsholm kendes i øvrigt ikke, men der må have været stærke grænser for, hvilke byrder der kunne pålægges bønderne i tiden efter 1660, hvor det var svært at få de mange ødegårde besat. – Kronens bønder i Bindeballe ydede 1578 til 1604 hoveri til den kongelige ladegård Nygård, men betalte herefter i stedet en årlig afgift. De øvrige bønder, hospitals- og kanniketjenerne indbefattet, har næppe gjort hoveri i noget nævneværdigt omfang.

I Rygbjerg var 1597 fire gårde ud af otte øde på grund af *sandflugt*, og i Bindeballe måtte bygningerne flyttes to gange, fordi de var sandet til. Tre af gårdene i denne by var 1636-39 fritaget for landgilde, medens husene blev nyopført andetsteds. Ved takseringen til Christian V.s matrikel 1683 toges der hensyn til faren for sandflugt.

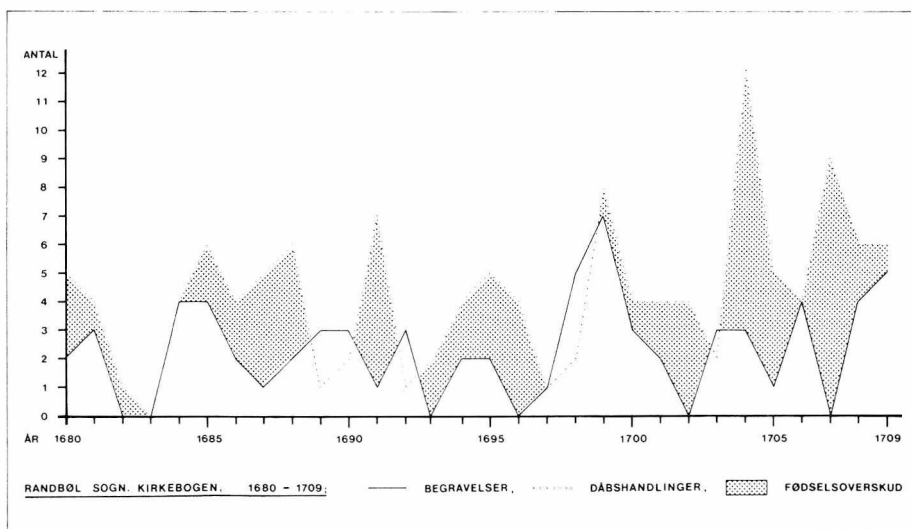
Af *de tre krige*, der i det 17. århundrede medførte fremmede troppers stationering i Jylland, forårsagede Kejserkrigen og Torstenssonfejden øde gårde og forarmelse, men følgerne heraf blev dog ret hurtigt overvundet. Karl-Gustav krigene (1657-60) fik katastrofale følger på grund af den *pest*, der fulgte med de polske og brandenburgske hjælpetropper. 1662 stod lavt anslået 66% af gårdparterne i sognet øde, og i det mindste tre fjerdedele af sognets indbyggere må være bukket under for hungersnøden og pesten eller flygtet for ikke senere at vende tilbage.

Bebyggelsen i generationerne forud for peståret 1659 var alt i alt præget af *stabilitet*. Det nøjagtige antal husstande kan ikke oplyses, men i tiden 1610 til 1656 var gennemgående 33 til 39 gårde og gårdparter ved magt, et antal, der faldt efter Kejserkrigen og Torstenssonfejden for igen at stige, således at sognet umiddelbart før svenskernes indfald 1657 havde mindst lige så mange besatte gårde som ved århundredets begyndelse. Der var altså *ikke tale om en gradvis afmatning i bebyggelsen* i tiden frem mod den befolkningsmæssige katastrofe. I denne periode var der til stadighed øde gårde i sognet, men disses jordtilliggender blev oprettholdt som dyrkningsenheder, enten ved at markerne lejedes ud til andre, eller ved at hovedgården selv sørgede for, at der blev pløjet og sået.

Følgerne af pesten 1659 blev ikke forvundet i det 17. århundrede. Allerede 1662 var en del af gårdene besat med nye folk. Kun tre af navnene i 1656-mandtallet genfindes i sognejordebogen 1662, men en del af navnene kan have været forældet allerede 1656. Inden 1677 nåede bebyggelsen det halve af sit gamle omfang, hvorefter der indtrådte en *stagnation* og *bosættelsen stabiliseredes på et betydeligt lavere niveau* end i århundredets første halvdel. Det var i første række gårdene i hedebyerne, der forblev ubesatte. Rygbjerg blev liggende øde hen, og i Vandel boede på Christian V.s tid kun to mænd. Disse hovedtræk i bebyggelsens udvikling bekræftes af oplysningerne om fæsteafgifterne for kirketienden, der 1676 var faldet til under det halve af, hvad de var før svenskekrigene. – Befolkningsunderlaget var ikke stort. I tiden frem til krigene 1657-60 var der vel 200 til 300 mennesker, og i sidste trediedel af århundredet mellem 100 og 150.

Det interessante ved befolkningsudviklingen i Randbøl sogn er ikke så meget den katastrofe, der indtraf med pesten 1659, som den stagnation, der herefter prægede bebyggelsen i resten af århundredet. Pestdødens omfang var stort, men ikke nødvendigvis større end i egnen som helhed. Gårdene blev igen besat, men *takten i nybosættelsen* varierede fra egn til egn. En analyse af fæsteafgifterne for kirketienden i Jelling syssel (jfr. ekskursen) synes således at vise, at ødegårdene på den frugtbare moræne ret hurtigt blev genbesat, medens opfyldningen af tomrummet fra højderyggen og vestover foregik i et langsommere tempo, idet de udprægede hedesogne længst mod vest dog relativt hurtigt genvandt deres gamle befolkningsunderlag. Hårdest ramt blev sognene Give, Gadbjerg, Lindeballe og Randbøl, der alle ligger i området mellem morænen og hedesletten.

Bebyggelsens indskrænkning eller regression i det 17. århundrede synes altså at have fulgt samme mønster som i det 14. århundrede. De mange *nedlagte kirker*, der vidner om den senmiddelalderlige befolkningskrise, findes nemlig først og fremmest i sognene omkring højderyggen. Randbøl sogn kan da sammen med de øvrige hærvejsogne betegnes som et udpræget *marginalområde*, som var bosat i gode tider, men blev forladt, når landets befolkningstal som helhed var vigende. Et egentlig bebyggelsesmæssigt tomrum opstod dog kun, når der indtraf en akut krise. Dette skete i Vejle vesteregn to gange i historisk tid: med Sortedøden i det 14. århundrede og med krigene og pesten i det 17. århundrede.

Utrykte kilder

Det kongelige Bibliotek

Håndskriftsamlingen, Kall 113 fol. Ribe domkapitels kanonikat, præbende- og kommunegods 1605.

*Rigsarkivet**Danske Kancelli:*

Div. bind af Jyske og Skånske Registre med indførte mageskiftebreve efter henvisning fra Kronens Skøder.

- B 94 1572-1660 Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter.
 B 100 (b) 1614-15 Akter ang. indrettelsen af en stående landmilits.
 B 102 1621 Akter ang. takseringen til soldaterholdsgodtgørelse.
 B 121 (b) 1651 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere.
 B 164 (XII) Ribe kapitels jordebog 1618.
 B 184 (d) 1620 Seks års kirkeregnskaber. Jelling syssels kirker 1614-20.
 B 204 1648-57 Kopibøger og regnskab over det til betaling af Rigens gæld udlagte K. M.s jordegods.
 D 41 Efterretninger om præstekaldene i Ålborg, Århus og Ribe stifter 1707.

Reviderede lensregnskaber:

Koldinghus len 1573, 1610-61 Regnskaber, jordebøger og ekstraskattemandtal (mikrofilm 1834off.).
 Tørrild herred. Ekstraskattemandtal 1595/96 (mikrofilm 18831).

Rentekammeret:

- 214.18 Ribe kapitels jordebog 1669.
 214.22 Ribe kapitels jordebog 1666.
 311.40 Jordebøger over Engelsholms gods 1660-63.
 311.70 Sognejordebøger på landgilde, udsæd og avling 1661-62. Ribe stift
 311.95 Matriklen 1662. Koldinghus amt.
 311.129 Matriklen 1664. Koldinghus amt.
 Chr. V.s matrikel, markbog 797, modelbog 1747 med korrektioner i bd. 1748 samt endelig matrikel bd. 1819, Koldinghus amt.
 2211.149 Løse kgl. resolutioner og bilag til kgl. resolutioner efter henvisning fra Sv. Nygaards register på læsesalen.
 2215.139 1696 Jordebøger for ryttergodset i Jylland, 2. jyske regiment.

Reviderede amtsregnskaber:

Koldinghus amt. Ekstraskattemandtal 1664-78, 1679-86, 1687-89, 1690-1700, 1704-11. Jfr. seddelregistratur på læsesalen.

Reviderede regimentsdistriktsregnskaber:

2. jyske regiment. Ekstraordinære skatteregnskaber 1699, 1704-11.

Landsarkivet for Fyn

Karen Brahes bibliotek.

D II,33 Jordebog over Jørgen Brahe Steensens arvepart af Hvedholm og Engsholm (1616).

*Landsarkivet for Nørrejylland**Ribe bispearkiv:*

- C4-166 Stiftsregister ca. 1599. Indberetning om tiendeydere i sognene.
 C4-71 Indkomne sager til bispem. Tørrild hrd. Syns- og tingsvidneudskrift 23/11 1605 og 1/2 1606.
 C4-674 Tørrild herredsbog 1649.
 C4-675 Tørrild herredsbog 1690.
 C4-685 Indberetninger om præstekaldenes tilliggende af jorde og rettigheder 1700.
 C4-1388 Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676-86.

Præstearkiverne:

- C454-XI Kirkebog for Nørup-Randbøl 1679-1747 (= mikrofilm 8645 i RA). Med stolestaderegister for Randbøl kirke 1698.
 C454-24 Nørup-Randbøl præstearkiv div. dok. 1690-1913. Indberetning af pastor Rasmus Haunstrup o. 1767.

Retsbetjentarkiver:

Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1660ff. Jfr. register på læsesalen.

Trykte kilder og litteratur

- Andersen, Jørgen H.: Lensregnskabernes stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde. Fæsteforhold i Københavns len 1611-1661. Hist. Tidssk. 13. rk. I, 1974.
 Bang, Thomas B.: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde. Fortid og Nutid I, 1914-16.
 -- Kronens Mageskifter under Frederik II. Hist. Tidssk. 9. rk. I, 1918-1920.
 Bennike Madsen, Haakon: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbobefolkningen 1530-1660, 1978.
 Berntsen, Arent: Danmarkis og Norgis Fructbar Herlighed. 1656. Genoptryk 1971.

- Christiansen, C.: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde. Fortid og Nutid IV, 1923. Genoptrykt i Lokalhistorie – Rigshistorie, 1967.
- Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve 1558-1660, bd. I-VI, udg. af V. A. Secher, 1887-1918.
- Fussing, Hans H.: Stiernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning, 1951.
- – Herremænd og fæstebønder. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600, 1942.
- Gissel, Svend: Det nordiske ødegårdsprojekt. Forskningsrapport for Danmark. Nasjonale forskningsoversikter, 1972.
- Hjelholt, Holger: Den jyske landmålingsmatrikel. Saml. til jydsk Hist. og Top. IV rk. 3, 1917-19.
- Højrup, Ole (udg.): Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731, I-II, 1963-68.
- Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne – en oversigt. Lokalhistorisk afdeling 1978.
- Kancelliets Brevbøger 1551-1645, 1885-1968.
- Knudsen, Gunnar: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. Fortid og Nutid I, 1914-16.
- Kristensen, H. K.: Gårdfællesskab. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978.
- Kronens Skøder I-IV 1535-1730, 1892-1968.
- Lassen, Aksel: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark, Århus 1958.
- Olsen, Gunnar: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår. Bol og By I, 1956.
- – Studier i Præstemandtallene 1677-87. Fortid og Nutid XIII, 1940.
- Poulsen, Niels Jørgen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel. Nationalmuseets Arbejdsmark 1980.
- Præsteindberetninger til Ole Worm. Ålborg og Ribe stifter 1625-42. Ved Frank Jørgensen, 1970.
- Rasmussen, Poul: Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede. Landbohistoriske studier, 1970.
- Rockstroh, K. C.: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I, 1909.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Hist. Tidssk. 11. rk. I, 1945.
- – Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. Hist. Tidssk. 12. rk. V, 1970.
- – Det danske Landbosamfund 1500-1800, 1978.
- Trap: Danmark. Vejle amt med flere amter, 5. udg. 1953-72.
- Viborg landstings skøde- og pantebøger I, 1624-37 ved Jens Holmgaard, II, 1645-52 ved Poul Rasmussen, 1966-70 og 1969-73.

Bilag I. Antal skatteydere af pengeskatter i Randbøl sogn (1596) 1610-56

År:	12												
	1596	1610	11	13	17	22	24						
Sats for 1 fæster i rdl. ^a	1	1	2½	2½	1	1	1¼	2½	(1)	1	1	2	1
Jerlev herred:													
<i>Bindeballe</i>													
selvejere		3	3	3		3	3	3	2	3 ⁴	3	3	3
fæstere		2	2	2	1 ²	2	2	2	2	2	2	2	2
inderster på egen jord		2	2	2		2	2	2	1	2 ⁴	1	1	1
inderster på fæstejord		1	1	1		1	1	1		1			
<i>Almstok</i>													
fæstere		3	3	3	3	3	3	3		3	3	3	3
inderster på fæstejord		2	2	2	2	2	2	2		2			
<i>Ryghjerg</i>													
fæstere		3 ¹	3 ¹	3	6	4	4	4	1	5 ⁵	5	4	4
fæstere af halve gårde		2	2	2									
Tørrild herred:													
<i>Daldover</i>													
selvejere	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
fæstere	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2
inderster på fæstejord		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
<i>Vandel</i>													
fæstere	7	7	7	7	7	7	7	7	4	6	6	6	7
fæstere af halve gårde									2	1			
inderster på fæstejord	2	1	1	1	1	1	1	1			1	1	1
<i>Randbøl</i>													
fæstere	3	3	3	3	3	3	3	3	1	1 ⁶	1	1	1

a) i årene 1626, 37, 38, 39, (40), 41, (42), 43, 46, 47 og 1648, hvor der udskrives to eller flere skatter inden for det samme år, er beløbene lagt sammen.

b) 1640 er kun skatten til S. Hans medtaget, skatten til Mortensdag er ufuldstændig.

c) Skatten til fastelavn 1642.

d) skatterne til S. Hans og Mortensdag 1642.

Der henvises til analysen af mandtallene og principperne for tabellens opstilling i kap. II,6. Konklusionen er her, at »indersterne« var medbrugere på gårde med flere (alm. to) brugere, og at de »halve« gårde er mindre, selvstændige brug. Begge udtryk er således rent »skattetekniske« betegnelser.

Tallene angiver de betalende skatteydere i de enkelte kategorier. Mandtallene medtager normalt kun dem, der faktisk ydede den pågældende skat, men der er flere eksempler på, at gårde, der var øde eller fritaget for skat, forblev i mandtallet, hvor de så efter sammertællingen blev trukket fra, blev »afkortet«. En *afkortning* krævede almindeligvis, at der forelå et *tingsvidne*. Afkortningen kunne regnskabsmæssigt foretages efter at skatten af lenets i alt otte herreder var sammertalt (summa summarum) eller efter sammertællingen af det enkelte herred (summarum). I det følgende er meddelt alle de fremdragne oplysninger om øde gårde og fritagelser for skat.

																	51		
																	52	55	
34	35	36 ^b	37 ^b	38	39	40 ^b	41	42 ^c	42 ^d	43	46	47	48	49	50	53	56		
2	1	1¼	1½	1½	2½	2	3	1	3	3	2	3½	2	1	1	1	1½		
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1 ¹¹	1 ¹¹	1 ¹¹	2	2	2	2		
1	2			2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2		
	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
3	3	3	3	3	3 ⁹	3 ⁹	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
				4	2	2	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4		
4	4	4	4	5	4 ⁹	4 ⁹	5	5	5	5	4 ¹²	4 ¹²	4 ¹²	5	5	5	5		
				1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2 ¹⁴	3	
1	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
7	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5	5	3	4	5	5	5	5	
	2	2	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	4	4	3	4	4	4	
3	5 ⁷			1	1	10	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	13	13	2	2	2 ¹⁵	

- I mandtallet 1610 nævnes i alt otte skatteydere i Rygbjerg. Af disse ydede to hver af en halv gård. Efter at hele lenet er sammentalt afkortes for tre øde gårde som var »fordærvet af sand og sandknog«. Her havde boet Chr. Lassen Slaug, Chr. Vollund og Peder Bertelsen (et vedlagt tingsvidne, nr. 9, er gået tabt). De sidste to mænd er identiske med de to kronbønder i lenets jordebøger, der mekanisk opregnes år for år fra 1610 til 1662, ja endog optræder i regimentsjordebøgerne i 1680'erne. 1611 opregnes kun Chr. Lassen Slaug. Hans fiktive ydelse fratrækkes bagest i mandtallet. Et vedlagt tingsvidne fra Jerlev herredsting bevidner, at gården, »som han påboede, haver været øde i mange år af sand og sandknog«. – 1612 indskrives i mandtallet kun de reelt betalende; tre betaler af hele gårde, to af halve gårde.
- Syv af de otte mænd i Bindeballe var 1615-21 fritaget for skat (som for landgilde og hoveripenge) p.g.a. udskrivning til militærtjeneste.
- Skatten til Mortensdag 1629 – den første skat efter *kejserkrigen* – lignedes efter landgilden, der var afkortet efter kommissærernes syn (jfr. kgl. befaling 1. okt. 1629, Kanc. Brevb.). Mandtallet opregner først herredsvis samtlige skatteydere undtagen adelens tjenere. I Bindeballe fritoges

- selvejeren på gd. I og to af de tre »inderster«, de øvrige ydede en fjerdedel – i lighed med den afkortede landgilde. I Rygbjerg nævnes kun een mand, Peder Bertelsen, der dog må dække over en anden (jfr. note 1). Ingen nævnes fra Almstok, hvor hospitalets tjenere såvel som kanniketjerne i Rygbjerg åbenbart er blevet helt fritaget for landgilde. »Een udi Randbøl«, der må være identisk med anneksbonden, ydede halv skat og det samme gjorde tre i Vandel (hospitalstjerne) – men to af disse fik skatten yderligere halveret, idet deres gårde blev beskattet som »halve« gårde. – Bagest i mandtallet følger så *adelens tjenere*, opregnet gods for gods. De fem Daldover-mænd ydede hver halvt og det samme gjorde tre Vandel-mænd, der alle tilhørte Engelsholm. Kun to af tre fritagne Bindeballebønder opregnes som frie – men uden tingsvidner; der forelå et kontrolmateriale i afkortningsregistrene over landgilden – de øvrige ikke-betalende er uden videre udeladt.
4. Selvejerbonden på gd. I og »indersten« på gd. III ydede kun halv skat.
 5. I Rygbjerg betalte fem mænd halv skat, medens en sjette gård var øde. I tingsvidne af 17. nov. 1630 bevidnes det, »at den gård i Rygbjerg, der Hans Nielsen førhen iboede, den står aldeles slet øde, og er ingen folk udi«.
 6. Vidne fra Tørrild herredsting 6. nov. 1630, »at der var to gårde i Randbøl, den ene som tjente til hospitalet i Kolding, som Mads Nielsen iboede, den anden som Søren Nielsen iboede; foreskrevne tvende gårde er slet afbrudt i næst forgangne ufredstid og er slet øde«.
 7. Tre af de fem anførte »inderster« beskattedes senere som brugere af »halve« gårde.
 8. Ifølge skattebrevene 1636 og 1637 skulle på gårde med flere brugere kun hovedmanden svare skat. Jfr. kap. II,6.
 9. Tingsvidne til pengeskatten til påske 1639, at Anders Jensen og Las Nielsen (boende i Almstok og ikke som anført i Rygbjerg) og Jens Kiildsen, Albert Nielsen og Hans Ostersen (½ gd.) i Rygbjerg er så fattige og forarmede, at de ikke kan tåle eller formå at udgive skatten. – I pengeskatten til jul 1639 afkortes »fæsteindersterne« Las Nielsen og Anders Christensen i Almstok (igen anført under Rygbjerg) og Iver Jensen og Hans Ostersen (½ gd.) i Rygbjerg) med det fulde beløb. – I pengeskatten til Sankt Hans 1640 afkortes igen for de to ovennævnte »fæsteinderster« i Almstok og de to »fæstegårdmænd« (den ene en »halv« gård), da de i følge tingsvidne af 1. juli 1640 er »fattige og forarmede«.
 10. I pengeskatten til Sankt Hans 1640 afkortes for »fæsteindersten« Søren Jensen i Vandel, der i følge tingsvidne af 13. juli 1640 var »fattig og forarmet«.
 11. Fæstebonden Mads Jørgensen i Bindeballe, hovedmand på gård V, blev fritaget for pengeskat i årene 1646-48. Ifølge tingsvidne 11. nov. 1646 var han forarmet »formedelst hans gård er afbrændt med hans gods og formue uden et lille stykke hus, som blev beholden, så han... er kommet i stor armod«. – I tingsvidne af 5. okt. 1647 angives som årsag foruden branden også »fjendernes indfald«. Samme forklaring gentoges i vidne 22. nov. 1648.
 12. Tingsvidne 27. juli 1647, »at Maren Jørns, som boede i Rygbjerg, er fra hendes gård, som hun påboede, afgået med hendes børn ... formedelst armods skyld, som hun var både før fjendernes tid og så blev ved at fjenderne fratog hvis ringe fattighed hun havde, så hun geråede i armod«. Tingsvidne 10. nov. 1647, »at den gård i Rygbjerg, Iver Christensen er nu nylig tilkommen og haver bekommen i stede og fæste, samme foreskrevne gård er der hverken pløjet eller sået til udi disse nærværende år«, hvorfor manden fritages. – Tingsvidne 15. nov. 1648, at Iver Christensen i Rygbjerg fritages »formedels fjendernes udplyndring«.
 13. De to Randbøl-mænd er 1648 og 49 udeladt uden kommentarer.
 14. Fæstegården nr. 2 i Daldover var 1651-53 fritaget for skat. I tingsvidne til skatten til Mortensdag 1651 hedder det: »at den gård i Daldover Mads Olufsen påboede, er ganske øde, og velb. Hr. Jørgen Brahe selv lader pløje og så til den...«. Tingsvidner med samme ordlyd blev afkrævet Jørgen Brahes foged, Jens Jensen i Ravning, for årene 1652-1653.
 15. 1655 og 1656 opnåede Jørgen Brahes foged, Bertel Nielsen i Limskov, at den tidligere hospitalsbonde i Randbøl (gd. nr. 1), Mads Mortensen, der nu havde Engelsholm som herskab, som ugedagstjener kun skulle svar halv skat. I tingsvidne af 12. jan. 1656 hedder det: »at Mads Mortensen i Randbøl er ugedagstjener til Engelsholm og gør ikkun ægt og arbejde for en halv gård og ikke kan give kongen skat uden for en halv gård«.

Bilag II. Sammenstilling af ildsted-, kvæg- og køpskatte 1677-90

Tabellerne bygger på protokollen over ildsted- og kvægskatten, udskrevet 14. aug. 1677, protokollen over kop- og kvægskatten, udskrevet 3. aug. 1678, samt originale mandtal, udfærdiget af sognepræsten Alexander Jakobsen Falck, over kop- og kvægskatterne til 5. jan. 1686 og 30. marts 1687 og ildsted- og køpskatterne til 7. marts 1688, 20. marts 1689, 15. aug. 1689, 10. marts 1690 og 11. dec. 1690. – Ildstedskatterne 1688, 1689 og 1690 indeholder almindeligvis ikke oplysninger om kreaturholdet, dog oplyses det, hvis skatteyderen ingen dyr har. Kun såfremt der er forskel mellem de to skatter i årene 1689 og 1690 anføres de begge. De fire gårde i Bindeballe, der blev udlagt til ryttergods, har ikke kunnet medtages for årene 1689 og 1690. Til gengæld er meddelt regimentsjordebogens oplysninger om kreaturholdet 1696 (Rtk. 2215.139).

Numrene på gårdene er landmålingsmatriklens. En strek (–) angiver, at det pågældende skatteobjekt ikke optræder dette år, et nul (0), at bonden ingen dyr angav i den pågældende kategori.

Randbøl by

Gård nr. 1

[htk. 2:1]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Jens Pedersen	1	2	0	–	–
1678 –	–	2	0	0	4
1686 –	–	0	0	0	0
1687 –	–	0	0	0	4
1688 –	1	er uden heste og køer			
1689 –	1	er uden heste og køer			
1690 –	1	er uden heste og køer			
1690 –	ikke nævnt i mandtallet				

Gård nr. 2

[htk. 1:7] (kun nævnt dette ene år)

1686 Mads Christensen	–	1	1	0	0

Gård nr. 3

[htk. 1:7]

1677 Diderik Andersen	3	4	4	–	–
1678 –	–	3	2	6	10
1686 –	–	2	2	2	6
1687 –	–	4	2	0	10
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Daldover

Gård nr. 1

[htk. 5:5]

	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Anne Madskone	2	3	4	–	–
1678 –	–	2	2	0	8
1686 Knud Madsen	–	2	1	0	3
1687 –	–	2	2	0	4
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Gård nr. 2

[htk. 5:1]

1677 Hans Jensen	1	2	4	–	–
1678 –	–	2	2	0	8
1686 –	–	1	1	0	3
1687 –	–	2	2	0	4
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Gård nr. 3 (og 4)

[htk. 5:6 og 5:5 (halvt øde)]

1677 Niels Jørgensen	2	5	4	–	–
1678 –	–	3	2	2	12
1686 –	–	1	1	0	3
1687 –	–	1	2	0	4
1688 –	1	er uden heste og køer			
1689 –	1				
1690 –	1				

Umatrikuleret gadehus

1677 Peder Ibsen	1	1	0	–	–
1678 –	er ikke nævnt				
1686 –	–	0	0	0	4
1687 –	–	0	0	0	4
	er herefter ikke nævnt				
1687 Peder Tyrriid	–	0	0	0	2
	er herefter ikke nævnt				

Vandel

Een gård med følgende mænd:

[htk. 19:7]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Jens Bendtsen	2	4	3	—	—
1678 —	—	3	2	0	14
1686 —	—	2	2	0	5
1687 —	—	2	2	0	5
1688 —	1				
1689 —	1				
1690 —	1				
1677 Morten Bendtsen	2	3	2	—	—
1678 —	—	2	2	0	12
1686 —	—	2	2	0	5
1687 —	—	2	2	0	5
1688 —	1				
1689 —	1				
1690 —	1				
1690 —		ikke nævnt			
1677 Mads Jensen	0	2	2	—	—
1678 —	—	1	1	0	0
		herefter ikke nævnt			

Bindeballe

Gård nr. 1 og 2 med to mænd:

[htk. 3:1 og 5:0]

1677 Jacob Thomsen	2	4	4	—	—
1678 —	—	2	2	0	5
1686 —	—	2	2	0	5
1687 —	—	1	2	0	3
1688 —	1				
1689 —	oplysninger mangler				
1690 —	oplysninger mangler				
1696 —	—	3	4	0	5
1677 Jens Rasmussen	1	4	3	—	—
1678 —	—	2	2	0	6
1686 —	—	2	2	0	5
1687 —	—	2	2	0	4
1688 —	1				
1689 —	oplysninger mangler				
1690 —	oplysninger mangler				
1696 —	—	4	3	1	10

Gård nr. 3						
[htk. 4:5]		ildsteder	køer	heste	stude	får
1677	Erik Madsen	2	4	3	–	–
1678	–	–	2	1	0	6
1686	–	–	2	2	2	6
1687	–	–	2	2	0	6
1688	–	1				
1689	–	oplysninger mangler				
1690		oplysninger mangler				
1696	Johs. Davidsen	–	4	4	0	10
Gård nr. 4						
[htk. 3:2]						
1677	Knud Christensen	3	5	4	–	–
1678	–	–	2	1	0	7
1686	–	–	2	2	0	6
1687	–	–	2	2	2	8
1688	–	1				
1689		oplysninger mangler				
1690		oplysninger mangler				
1696	–	–	5	4	0	10
Gård nr. 5						
[htk. 8:4]						
1677	Chr. Sørensen	4	7	5	–	–
1678	–	–	4	3	2	16
1686	Poul Hansen	–	4	4	2	6
1687	–	–	4	4	2	6
1688	–	1				
1689	–	1				
1690	–	1				
Gård nr. 6						
[htk. 3:6]						
1677	Peder Madsen	2	5	3	–	–
1678	–	–	3	2	0	10
1686	Chr. Mathiesen	–	2	2	0	4
1687	–	–	2	2	0	3
1688	–	1				
1689	–	1				
1690	–	1				

Gård nr. 7

[htk. 3:2]

	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Thomas Jørgensen	2	3	3	–	–
1678 –	–	2	0	0	4
1686 –	–	2	2	0	4
1687 –	–	2	2	0	3
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 Mette Thomses	1				

Uden matrikelnummer:

1677 Las Pedersen	1	1	0	–	–
1678	ikke nævnt				
1686 Laurids Pedersen	–	0	0	0	5
1687 –	–	0	0	0	4
1688 –	uden heste og køer, forarmede stakler herefter ikke nævnt				
1687 Poul	–	0	0	0	3
1688 Poul Jensen	uden heste og køer, forarmede stakler herefter ikke nævnt				
1677 Anders Sørensen	1	1	0	–	–
1678	ikke nævnt				
1686 –	–	0	0	0	8
1687 –	–	0	0	0	5

Almstok

Gård nr. 1

[htk. 2:3]

1677 Chr. Olufsen	1	2	2	–	–
1678 –	–	1	1	0	7
1686 Peder Christensen	–	1	0	0	2
1687 –	–	0	1	0	2
1688 –	1				
1689 –	1				
1689	ikke nævnt				
1690	ikke nævnt				
1690 –	1	uden heste og kvæg			

Gård nr. 2

[htk. 2:2]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Peder Hansen	0	2	2	–	–
1678 –	–	1	1	0	4
1686 –	–	1	1	0	0
1687 –	–	1	1	0	2
1688	ikke nævnt				
1689	ikke nævnt				
1689 –	1				
1690 –	1	uden heste og køer			
1690	ikke nævnt				

Gård nr. 3

[htk. 2:3]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Søren Madsen	1	2	1	–	–
1678 Søren Madsen	–	1	2	0	4
1686 Knud Eskildsen	–	1	1	0	4
1687 –	–	1	1	0	4
1688 –	1				
1689 Knud E.s enke	1	uden heste og kvæg			
1689 –	1	uden heste og køer			
1690	ikke nævnt				
1690	ikke nævnt				

Gård nr. 4

[htk. 2:2]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Mads Bundsen	1	2	1	–	–
1678 –	–	1	1	0	0
1686 Peder Madsen	–	1	1	2	4
1687 –	–	1	2	0	3
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Gård nr. 5

[htk. 2:1]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Peder Christensen	beregnet sammen med gård nr. 6!				
1678 –	–	2	1	0	8
1686 –	–	1	1	0	4
1687 –	–	1	1	0	2
1688 Chr. Pedersen	1				
1689 Peder Christensen	1	uden heste og kvæg			
1689 –	1				
1690	ikke nævnt				

Gård nr. 6

[htk. 2:4]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Jep Ebbesen*	3	5	4	–	–
1678 –	–	2	2	2	0
1686 –	–	1	1	3	0
1687 Iver Nielsen	–	1	1	0	3
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

* 1677 beregnet sammen med Peder Christensen på gård nr. 5.

Bilag III. Skattemandtal 1699

Fortegnelse på de personer, der findes udi Randbøl sogn til kopskatten, som efter kongl. majestæts allernådigste forordning af dato den 23. november anno 1699 bør at antegnes.

	<i>Daldover</i>		<i>Randbøl</i>
	Poul Lassen, hans hustru	Jørgen	Diderik Andersen, hans hustru haver
	Hans Jensen, hans hustru en søn	Skeel Due til Sønderskov	i mange år ligget ved sengen med stor pine og er ganske vanfør. En pige
	Knud Madsen, hans hustru en karl	Anneks- gården	Jørgen Poulsen, hans hustru
tjener	Trine Madsdatter en enke udi et gadehus med en ko		<i>Bindeballe</i>
til	<i>Vandel</i>	General- major	Poul Hansen, hans hustru,
Engels- holm	Jens Bendsen, hans hustru, en karl en tjenestepige	Johan Rantzau	en karl, en pige
	Søren Sørensen, hans hustru, som er ældgammel og skrøbe- lig, en dreng	Kolding kirke	Christen Mathiesen hans hustru
	<i>Almstok</i>	Rytterbønderne til obr. Ytervig's regiment:	Niels Olufsen, hans hustru
Sl. Otto Knudsens arvinger	Peder Jensen, hans hustru, en pige		Johan Davidsen, hans hustru
	Peder Madsen, hans hustru		Søren Bertelsen, hans hustru, en søn
Jomfr. Hedvig Brocken- huus	Christen Pedersen, hans hustru		Jørgen Jacobsen, hans hustru, en karl
			Knud Christensen, hans hustru, en karl

Herhos findes forarmede og svage, som formedelst deres store armod og skrøbelighed i denne hårde tid ej kan fortjene brødet

Daldover

Hans Lauridsen er ganske forarmet og der foruden haver en vanfør kvinde.

Knud Madsen haver nys mistet det lidet han havde ved ulykkelig ildebrand, er af ilden forbrændt i hænderne og går om og tigger.

Almstok

Peder Nielsen
Christen Melhersen
Anders Lassen

Bindeballe

Hans Nielsen en gadehusmand går om og tigger med sine børn

Anders Sørensen en gammel udlevet mand som i lige måde går og tigger.

I lige måde forarmede og ej brødet i denne hårde tid kan fortjene

At dette er således rigtig bekender jeg med egen hånd
Alexander Jakobsen
m. m.

Summary

The paper is a case study on settlement history. It attempts to explain the extent, structure and development of settlement in Randbøl parish (Vejle county in southern Jutland) from approximately 1570 to 1700. The parish is located on the Jutland ridge at the edge of the heath. It suffered severely during the wars 1627-1629, 1643-1645, and 1657-1660, especially due to the plague of 1659.

Following a brief introduction to the parish and its six villages (Chapter I) sources are presented (Chapter II). In particular the estates' tax lists for 1610-1656 are utilized as they illuminate also those areas where the crown did not own estates. Hereafter (Chapter III) various topics of settlement are presented.

A significant number of farms were »double farms« – i.e. two users were together responsible for the manorial dues. When paying taxes (until 1660) they were designated respectively as the »main user« (»hovedmand«) who was to pay full tax, and the »cottager« (»inderst«) who was to pay half the tax. A few landless houses show up in the sources with the taxes 1677-1699, they were not evident in the accounts of estates' tax lists for 1610-1656. In the village of Rygbjerg in 1597 four farms out of eight had been abandoned because of sand drifts, and in Bindeballe the buildings had to be moved twice because sand had drifted up to them.

The effects of the first two wars were quickly overcome, but the Swedish wars of 1657-1660 became catastrophic as a plague followed the Polish and Brandenburg assistant troops. In 1662 at least 66% of the farms were deserted, and at least three fourths of the parish's people must either have been wiped out or have moved. The reactions of the plague were not overcome in the seventeenth century. Before 1677 settlement reached half of its previous extent, then a stagnation set in, and the population stabilized at a considerably lower level than in the century's first half.

It was especially farms in villages on the heath that remained unoccupied; the village Rygbjerg remained deserted. Up to 1659 Randbøl parish had 200-300 inhabitants but in the last part of the century 100-150.

What is interesting about the population trend is that stagnation characterizes the rest of the seventeenth century. An analysis of taxes for grain tithes in Jelling district (»syssele«) shows that the farms on the more fertile moraine were rather quickly re-occupied, while the parishes on the edge of the heath plain took long time to regain their population. The recession in settlement seems to have followed the same patterns as in the fourteenth century. Many abandoned churches, which bear witness to the Middle Ages' crisis, are found especially in the area between the moraine and the heath plain. Randbøl parish together with other parishes along the Jutland ridge can be designated as a distinct marginal area, it was occupied during good times, but was abandoned when the areas' population as a whole was shrinking. Acute crisis produced a vacuum twice in history: with the Black Plague in the fourteenth century and the Swedish wars and plague in the seventeenth century.